

ZARYS ROZWOJU OSADNICTWA WIEJSKIEGO

II

Teoria projektowania ruralistycznego

dr hab. inż. arch. Anna Górka

*Katedra Projektowania Środowiskowego
Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej*

późnofeudalne osadnictwo (XVI-XVIII wiek)

- **stały wzrost folwarków i ziemi folwarcznej do II poł. XVIII w.**
(od XVI w. rozwój piśmiennictwa rolniczego; liczne poradniki gospodarowania i urządzania gospodarstwa)
 - zabieranie ziemi chłopskiej (rugi), przejmowanie gospodarstw sołtysich
 - włączanie pustek po wsiach zniszczonych oraz ugorów i pastwisk
(Śląsk, XVIII w. tylko 1/7 areału należała do chłopów, resztę zajęły folwarki)
 - rozszerzenie zasięgu osadnictwa na ziemie dotąd niezagospodarowane (tereny leśne, wyżynne, górskie, tereny o mniej urodzajnych glebach)
 - wzrost pańszczyzny i zubożenie wsi (zastój w technice rolnej, zubożenie chłopstwa i agraryzacja miast)
- **setki nowych wsi rolniczych i przemysłowych** (kolonizacja z udziałem ludności obcej, zbiegów i ludności z przeludnionych wsi)

nowa organizacja przestrzenna wsi

1. zmiany w starych wsiach pod wpływem folwarku:

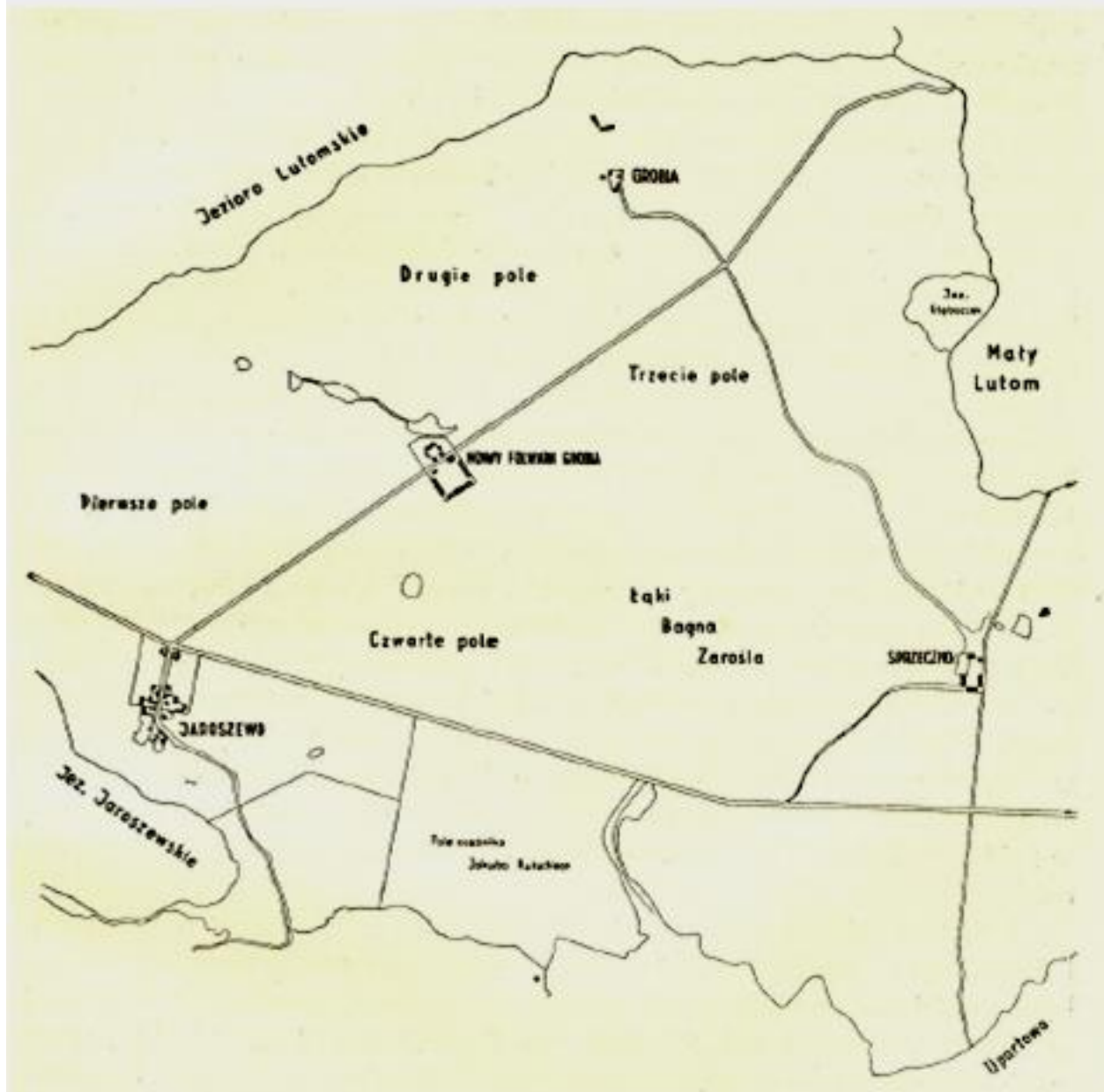
- żywiłowy wzrost folwarku i przemieszanie (szachownica) gruntów chłopskich i folwarcznych
- uporządkowanie (z czasem) układu gruntów – separacja i komasacja gruntów; przesiedlenia (nowe pomiary i przebudowa wsi)
 - nowa organizacja starych wsi:
 - ✓ wsie folwarczno-kmiecie (gospodarstwa kmiecie przekształcane w gospodarstwa zagrodnicze z mniejszymi nadziałami ziemi)
 - ✓ chłopska wieś (czynszowa lub zagrodnicza) i folwark (poza jądrem wsi)

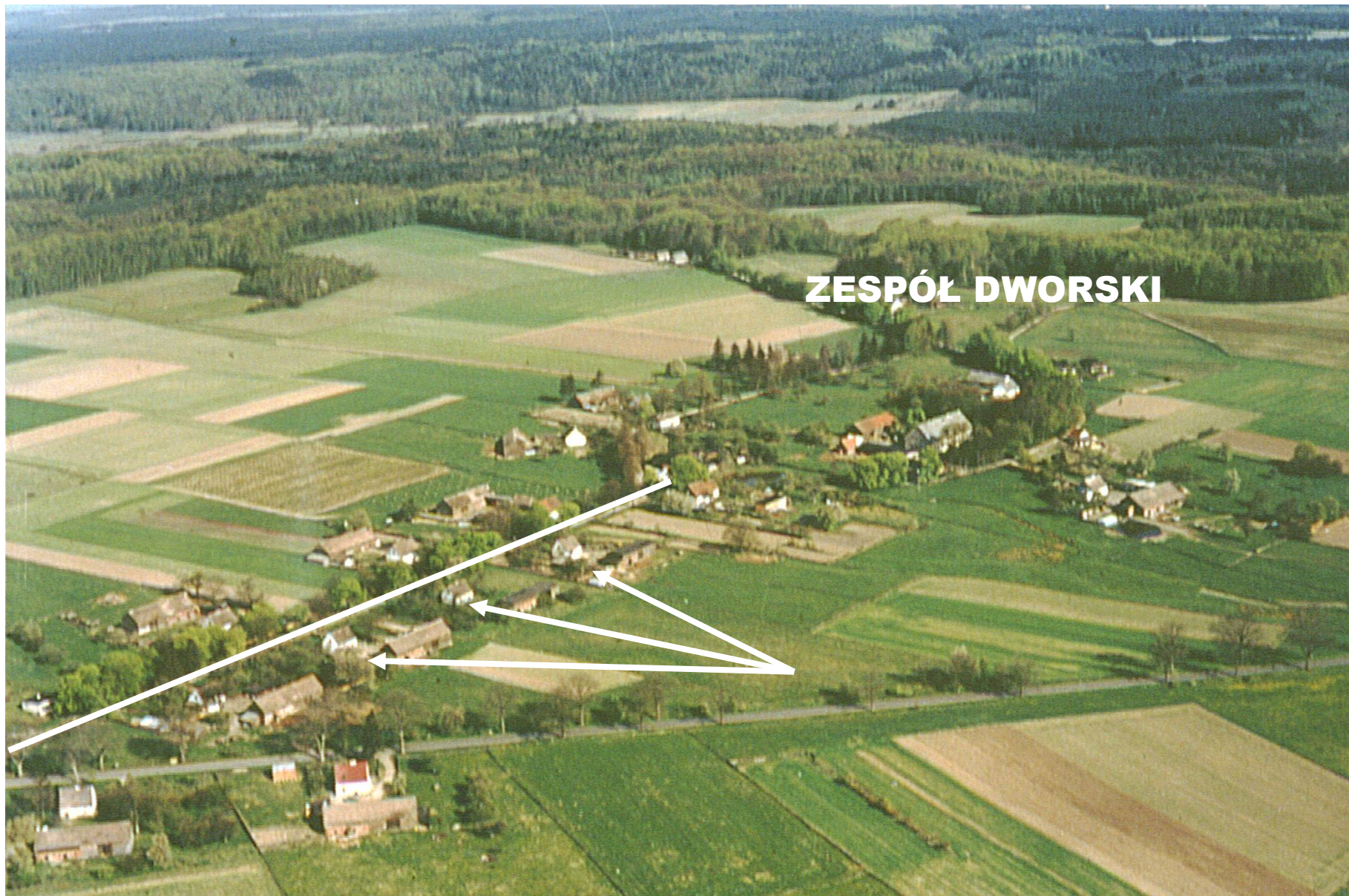
2. nowe wsie od razu z folwarkiem

- nowa wieś i folwark obok siebie
- folwark jako samodzielny zespół (wieś folwarczna)

- **zróżnicowanie wsi** (wsie drobnoszlacheckie, czynszowe wsie wolnych kmieci, folwarczno-pańszczyźniane, folwarki oparte na najmie)

Samodzielne osiedla folwarczne

wieś folwarczna/dworska, regularna parcelacyjna

nowe osadnictwo feudałów i państw zaborczych

- osadnictwo puszczańskie
- wsie „olęderskie” od XVI wieku („II. kolonizacja na prawie niemieckim”)
- wsie fryderycjańskie i józefińskie (XVIII wiek)

osadnictwo puszczańskie (spontaniczne i inspirowane przez feudałów)

- Mazowsze Leśne: szlachta zaściankowa; przysiółki o nieregularnym rozplanowaniu zabudowy i gruntów
- Podlasie: osady półrolnicze-półmyśliwskie, rybackie, bartnicze; spontaniczne, nieregularne jak na Mazowszu; pomiaru włóczna od XVI w.
- Puszcza Kurpiowska: osady przemysłowe (rudników, smolarzy, węglarzy, kuźników); wsie bezplanowe i regularne; późniejsze regulacje i przekształcenie wsi przemysłowych w rolne

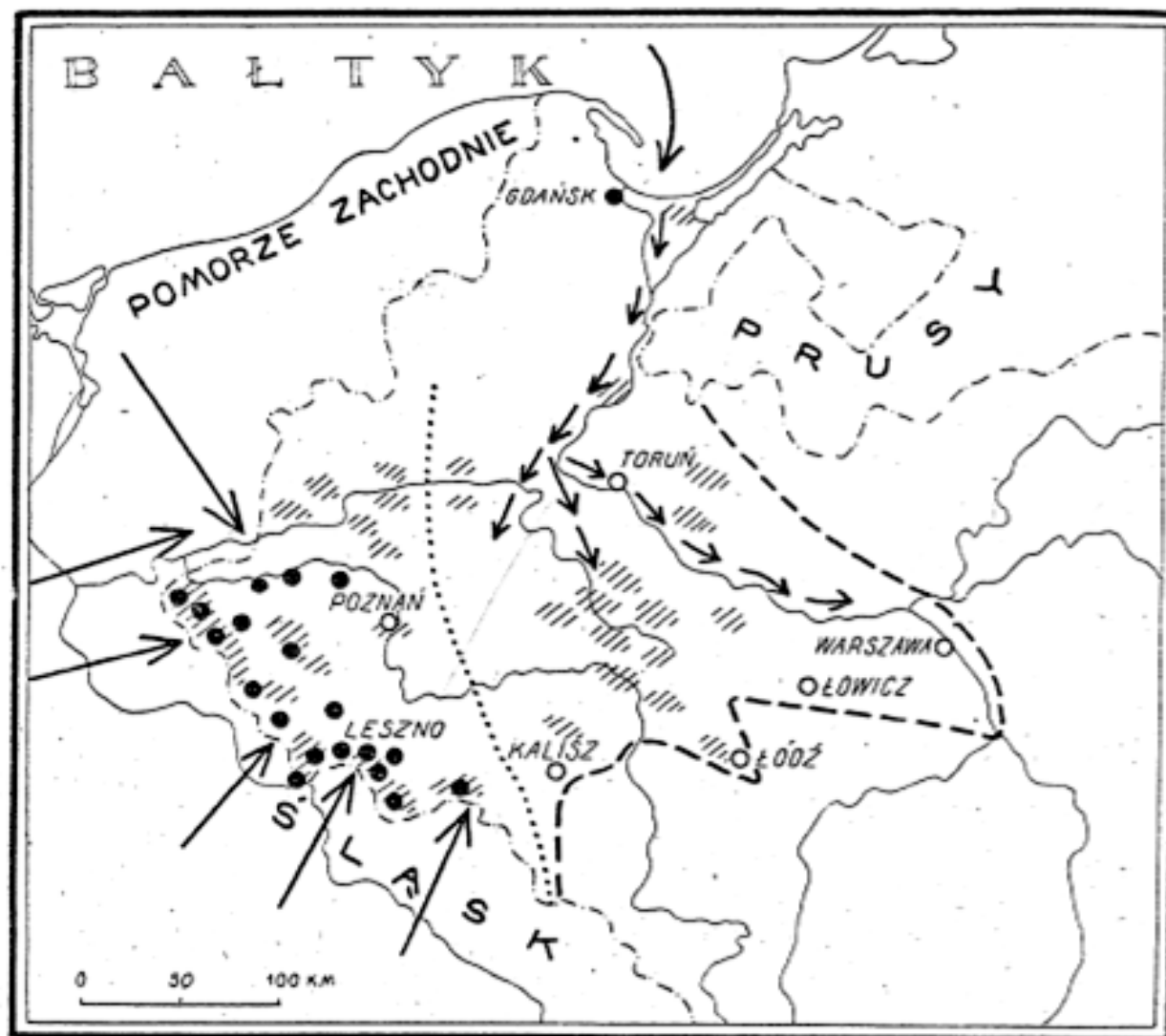
Konstytucje sejmowe w XVI w. wprowadziły zakaz niszczenia puszczy i lasów

Kierunki kolonizacji ołęderskiej

(wg Z. Kaczmarczyka)

//// obszary kolonizacji wiejskiej

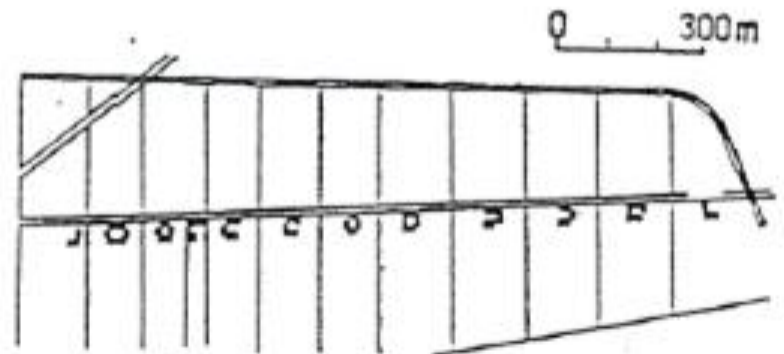
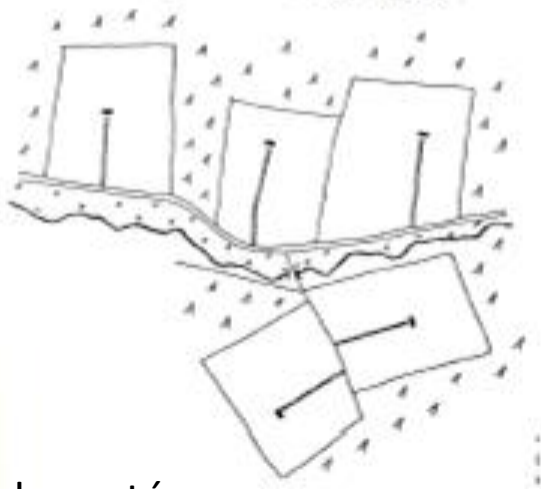
→ szlaki migracyjne

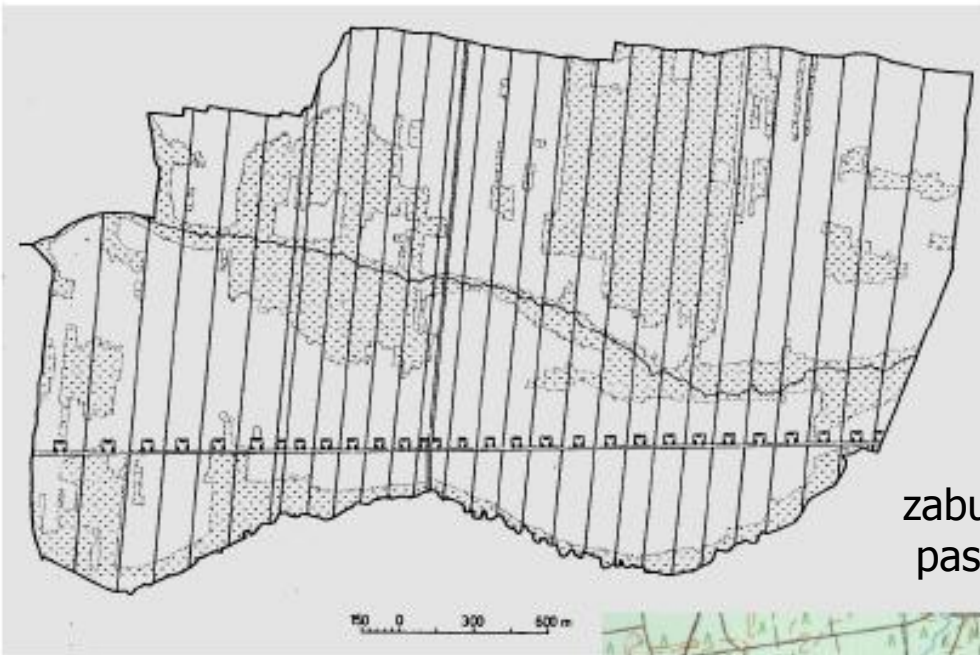
osadnictwo „olęderskie”

- osadnictwo feudałów (związane z postępem w gospodarce rolnej) – od XVI w.: zastój w okresie wojen szwedzkich i wojny północnej; rozkwit II. poł. XVIII w.
- głównie na terenie pn.-zach. Polski
- nowe wsie na skraju dolin rzecznych i na osuszanych terenach podmokłych (dolina Wisły, Noteci, Warty)
- na gruntach poleśnych, piaszczystych (Wielkopolska)
- osiedlenie „olędrów” w dawnej wsi polskiej
- przeniesienie dawnej wsi polskiej na prawo „olęderskie”
- osadzanie kolonistów „na czynszu”, na zasadzie wieloletniej dzierżawy, z czasem zamiana na prawo dziedziczenia
- umowa właściciela z całą gromadą, jednakowe prawa wszystkich osadników, własny samorząd (podobieństwo do średniowiecznego osadnictwa na prawie niemieckim)
- koloniści niderlandzcy, niemieccy i polscy („olęder” – człowiek wolny, osiadły na mocy przywileju, zajęty osuszaniem lub karczunkiem)

Typy osad olęderskich wsie rozproszone i rzędowe

blokowy układ gruntów

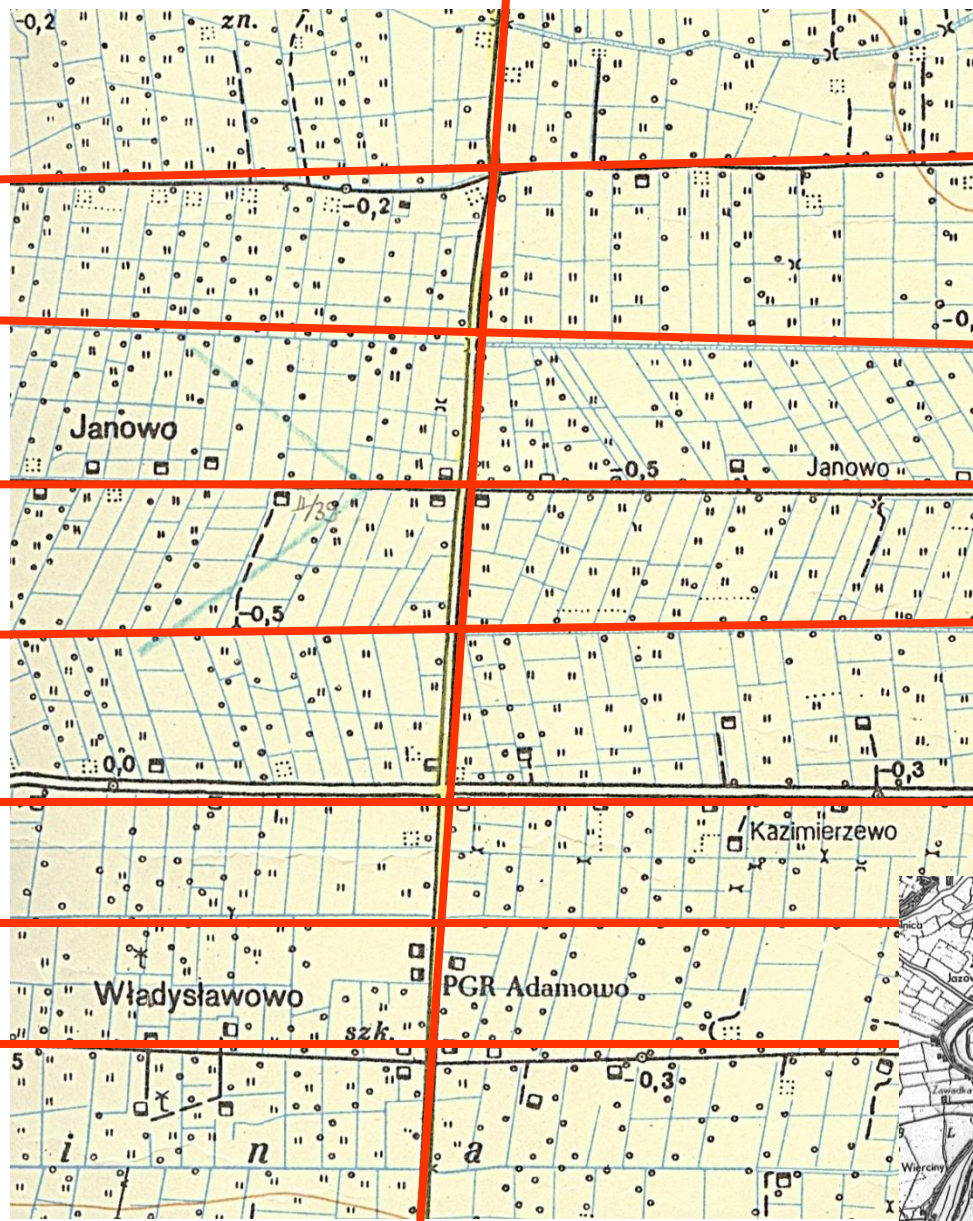
Wsie rządowe

na skraju dolin rzecznych

zabudowa po jednej lub drugiej stronie drogi,
pasowy układ gruntów

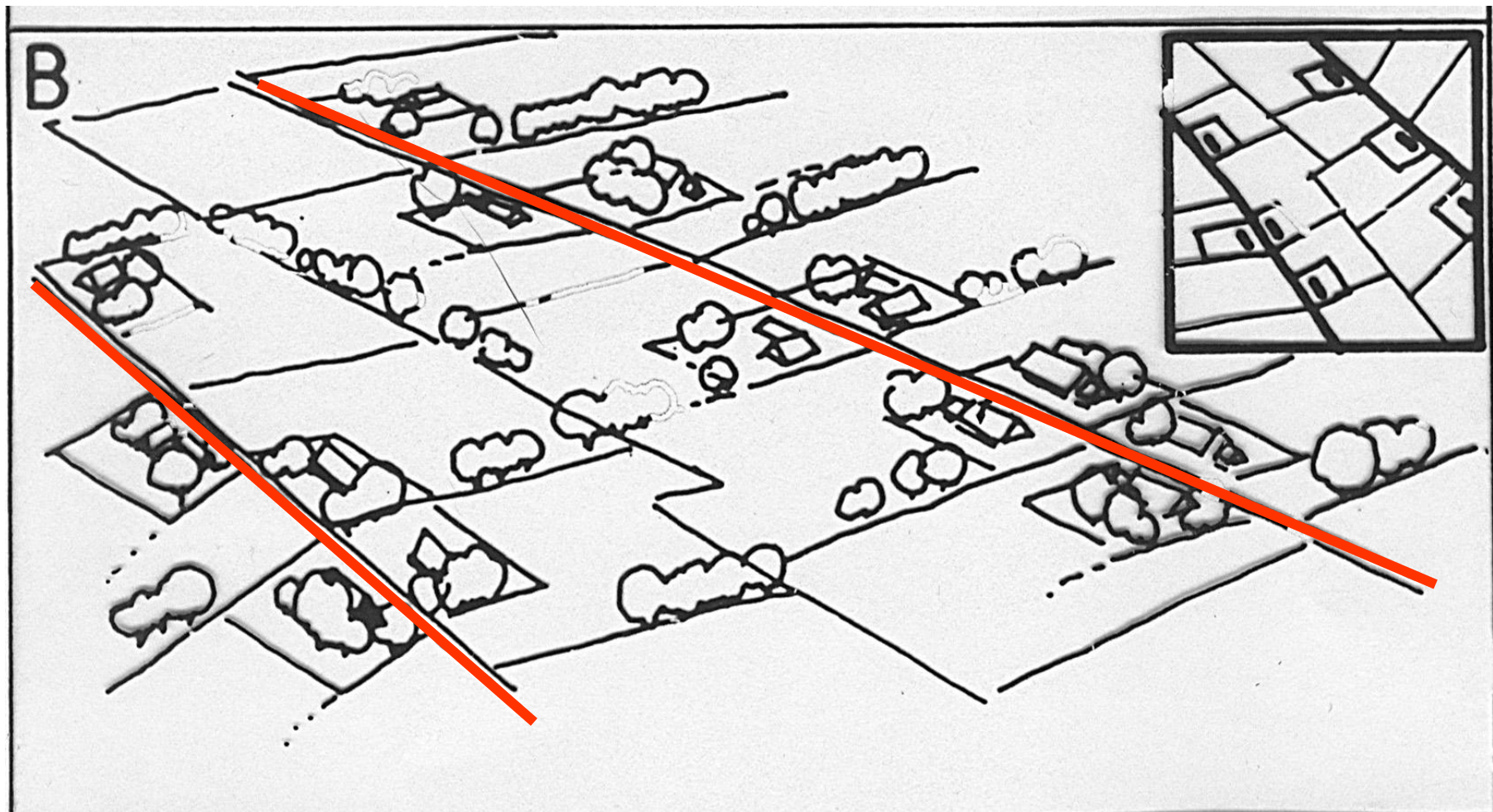
150 0 300 500 m

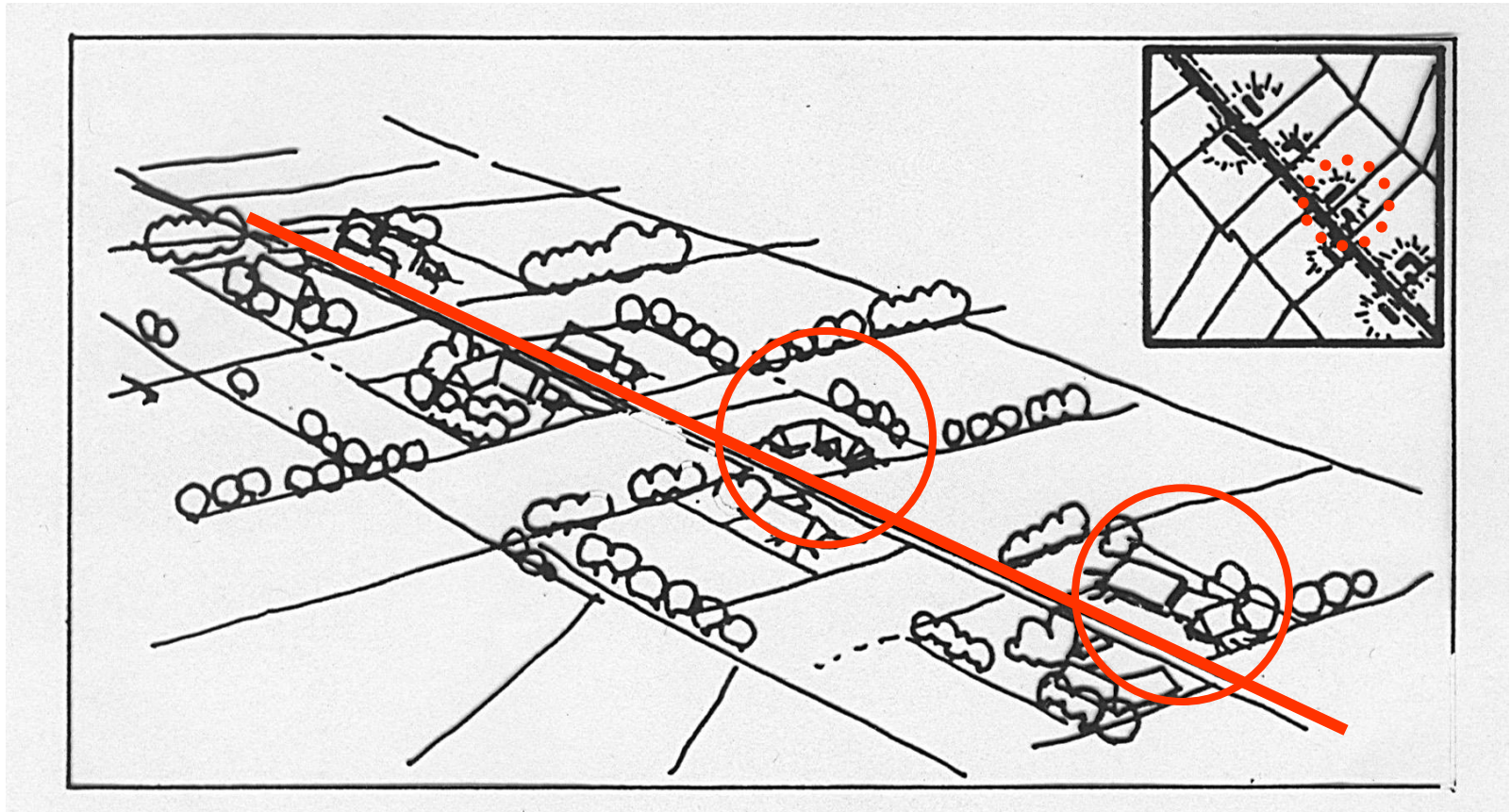

rzędówka „bagienna” – „olęderska”

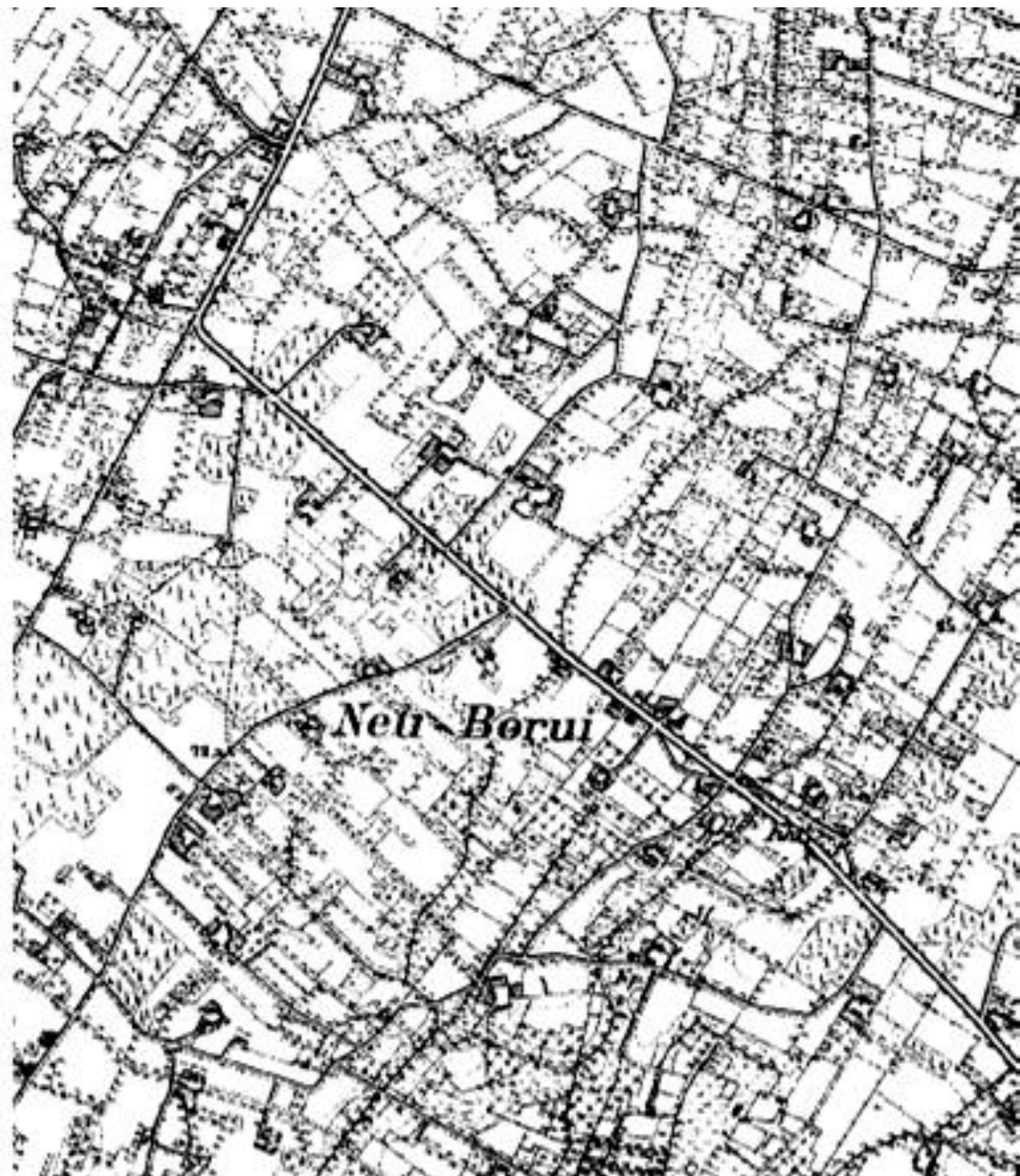
wsie rządowe (rzędówki)

rzędówka bagienna – zabudowa na terpach

**Osadnictwo rozproszone
w okolicach Nowego Tomysła
- zagrody samotnicze**

wsie fryderycjańskie i józefińskie

osadnictwo państw zaborczych

(cel gospodarczy i polityczny)

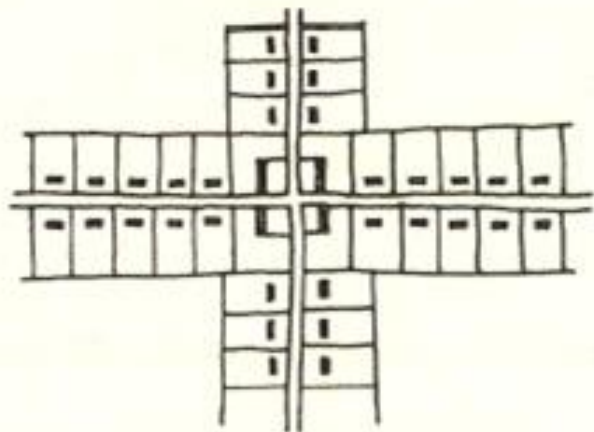
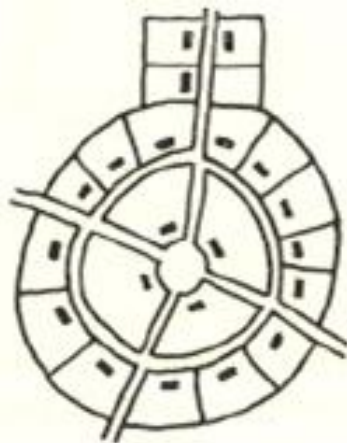
- **zabór pruski – osadnictwo fryderycjańskie**

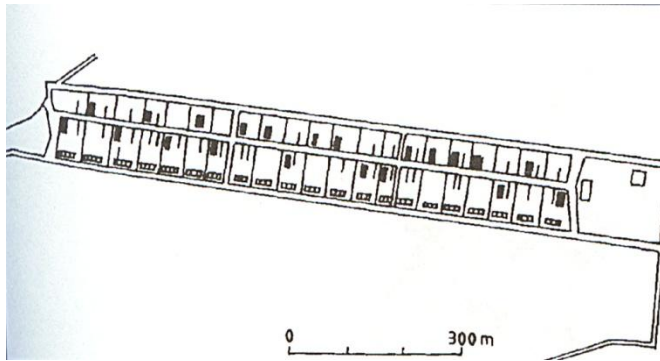
- kolonie rolnicze i robotnicze kolonistów niemieckich, kolonie zagrodnicze (państwo jako developer)
- na terenach rozparcelowanych folwarków państwowych, na terenach opuszczonych lub leśnych
- charakter rozproszony lub zbliżony do rzędówek olęderskich
- osady zwarte, regularne

- **zabór austriacki – osadnictwo józefińskie** (grunty po parcelacji gruntów państwowych i poklasztornych, pustkowia)

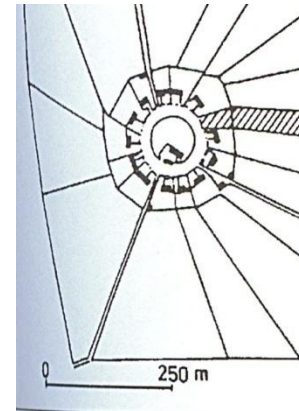
- naśladownictwo rozplanowania kolonii fryderycjańskich (układ gruntów zbliżony do niwowego – bloki pól dzielone między osadników)
- zabudowa gospodarstw przeprowadzana przez państwo

wsie fryderycjańskie i józefińskie

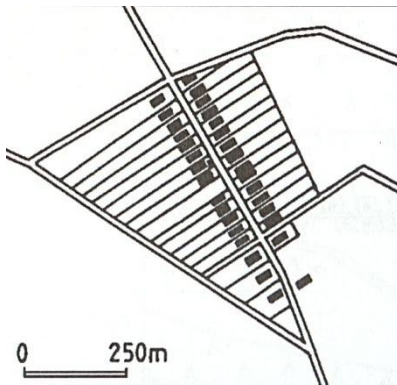

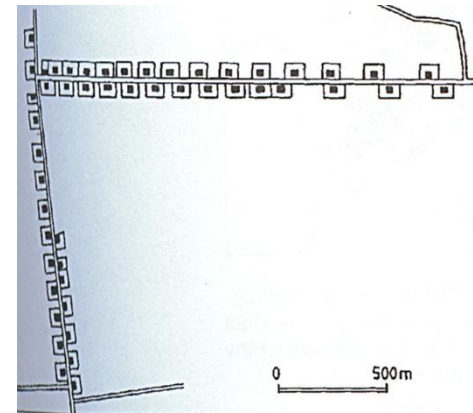
ulicówka kolonijna

okolnica kolonijna

ulicówka kolonijna

„krzyżówka” kolonijna

późnofeudalne osadnictwo (XVI-XVIII wiek)

formy rozplanowania wsi

- osiedle folwarczne
 - rządówka
 - rządówka „bagienna”
 - wieś rozproszona
 - regularna wieś kolonijna („gwiazdzista”, „krzyżówka”, ulicówka itp..)
- wieś skupiona o pasowym układzie gruntów
- blokowy układ gruntów

Okres wielkich reform XIX wiek

- uwłaszczenie
- komasacja gruntów
- separacja gruntów
- przebudowa wsi

nowy obraz osadniczy

Wieś okresu kapitalizmu

- doskonalenie sposobów gospodarowania (płodozmian, nowe uprawy, maszyny rolnicze)
 - wzrost zaludnienia
 - rozwój a później kryzys folwarku
 - przechodzenie na pracę najemną w folwarkach
- wzrost udziału państwa w kształtowaniu osadnictwa (akcje kolonizacyjne)

UWŁASZCZENIE I KOLONIZACJA NIEMIECKA

Uwłaszczenie

- **w zaborze pruskim** - kilkudziesięcioletni proces (1807-1857)
- **w Królestwie Polskim** osobista wolność chłopów bez prawa do ziemi (dekret napoleoński, 1807); uwłaszczenie 1864

Kolonizacja niemiecka

- **w zaborze pruskim**
- **w Królestwie Polskim** na mocy dekretu o „osiedlaniu się pożytecznych cudzoziemców” z 1816 roku

Zabór pruski

- tzw. „pruska droga do kapitalizmu” (zwiększanie wielkiej własności ziemskiej)
- zniesienie pańszczyzny – odszkodowanie chłopci płacili w postaci renty i odstąpienia części swoich gruntów
- uwłaszczenie tylko zamożniejszych chłopów
- związanie bezrolnych warstw ludności z folwarkiem
- podział wspólnot użytkowych, tj. pastwisk i lasów
- rugi chłopskie
- wzrost folwarków
- **przebudowa wsi** - przeniesienie gospodarstw chłopskich na inne miejsce (jeśli chłopci się zgodzą, a właściciel pokryje zasadnicze koszty tej przebudowy);
 - rozbicie wsi na kolonie lub samotnicze gospodarstwa
 - przeprowadzenie nowych pomiarów wsi – zlikwidowanie wytworzonej od wieków szachownicy gruntów – wydzielenie poszczególnym chłopom gruntów w jednym kawałku lub scalenie gruntów folwarcznych - **komasacja**
 - zniesienie pomieszania gruntów folwarcznych i chłopskich, oddzielenie ziemi folwarcznej od chłopskiej – **separacja**

Królestwo Polskie

- przekształcenie wsi niezwiązane z uwłaszczeniem (oczynszowanie chłopów)
- osadnictwo kolonistów niemieckich - parcelacja majątków, tereny leśne i pustkowia
- proces oczynszowania chłopów, rugi chłopskie
- likwidacja serwitutów
- scalanie ziemi chłopskiej, przenoszenie chłopów i przebudowa wsi
- podział wsi na kolonie (wsie rządowe) i samotnicze gospodarstwa
- kolonie przemysłowe

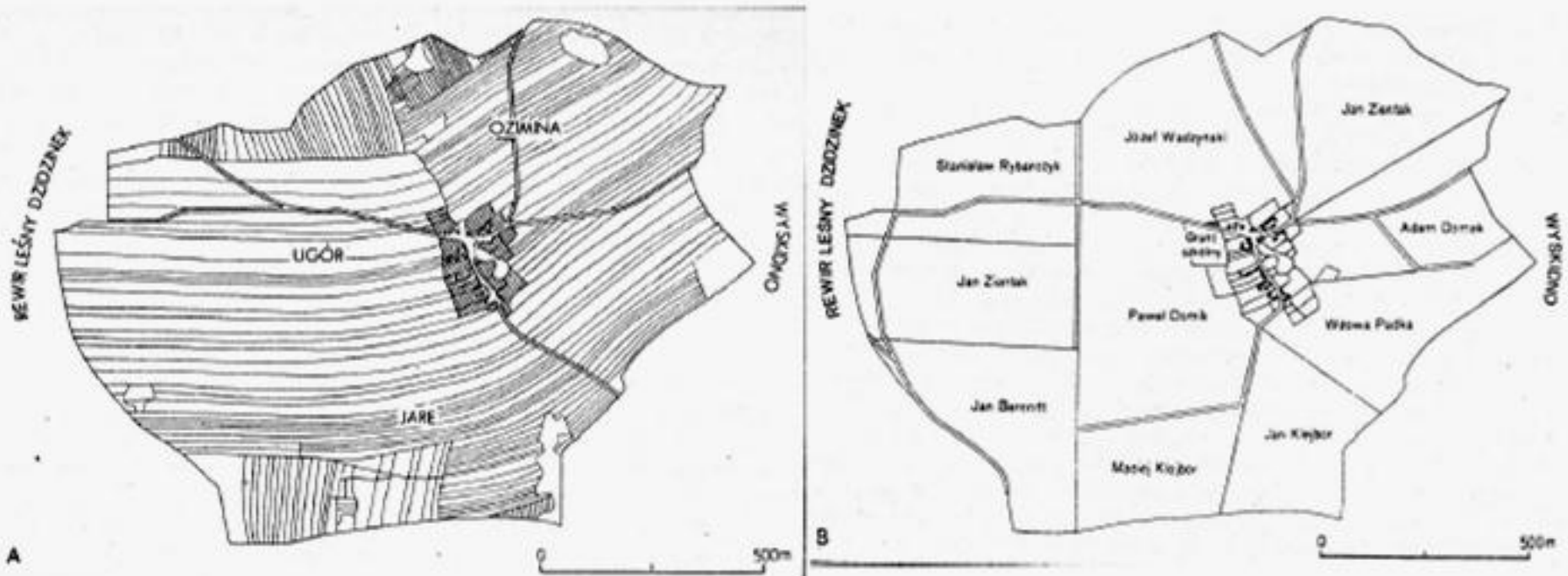
Kryzys folwarków od II poł. XIX w.

- **parcelacja** ziemi folwarcznej i wykup ziemi przez chłopów (Królestwo Polskie i Galicja – parcelacja spontaniczna: uzupełnianie gruntów chłopskich, nowe osiedla na ziemi folwarcznej)
- działalność Komisji Kolonizacyjnej (1886): wykup majątków z rąk polskich i zakładanie kolonii osadników niemieckich

Przekształcenia krajobrazu w wyniku XIX wiecznych reform

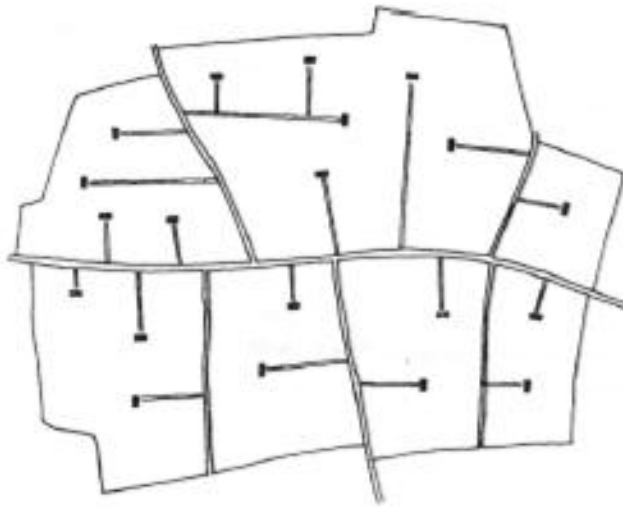
- nowy układ pól wsi rozproszonej (komasacja i separacja gruntów)
– **układ blokowy lub pasmowy**
 - regulacja dróg – prostowanie krzywizn
 - zmiana granic siedlisk – prostowanie granic
 - wycinanie zieleni śródpolnej i przydrożnej
 - zmiana kształtów wsi (czasem likwidacja wewnętrznych placów – zmiana owalnic na ulicówki, zasiedlanie nawsia)
 - przenoszenie folwarków na nowe miejsce
 - częściej – pozostawianie folwarku w starej wsi
i przenoszenie uwłaszczonych gospodarstw na nowe miejsce
 - zakładanie nowych folwarków
 - powstanie nowych osad – kolonie liniowe - wsie rządowe lub osadnictwo rozproszone – jednodworcze
-
- zakłady przemysłowe w dawnych wsiach
 - nowe przysiółki, rozrost i zagęszczenie wsi - przyrost liczby ludności

Zmiana układu gruntów w wyniku XIX-wiecznych reform (uwłaszczenie, komasacja, regulacja)

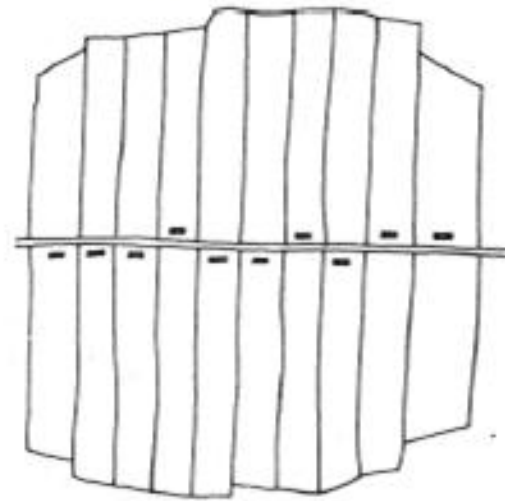

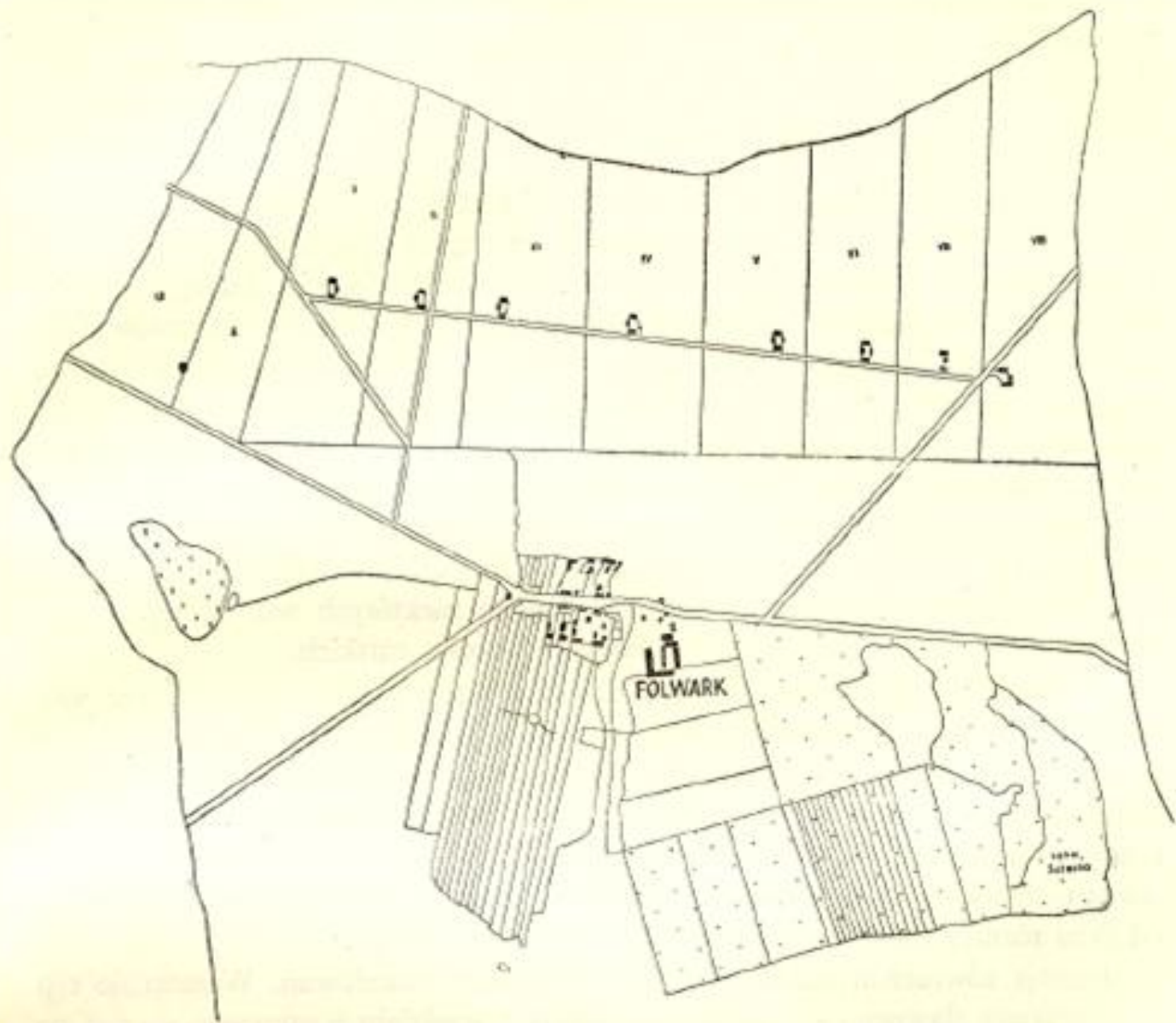
XIX-wieczne osadnictwo powłasczeniowe

osiedle samotnicze

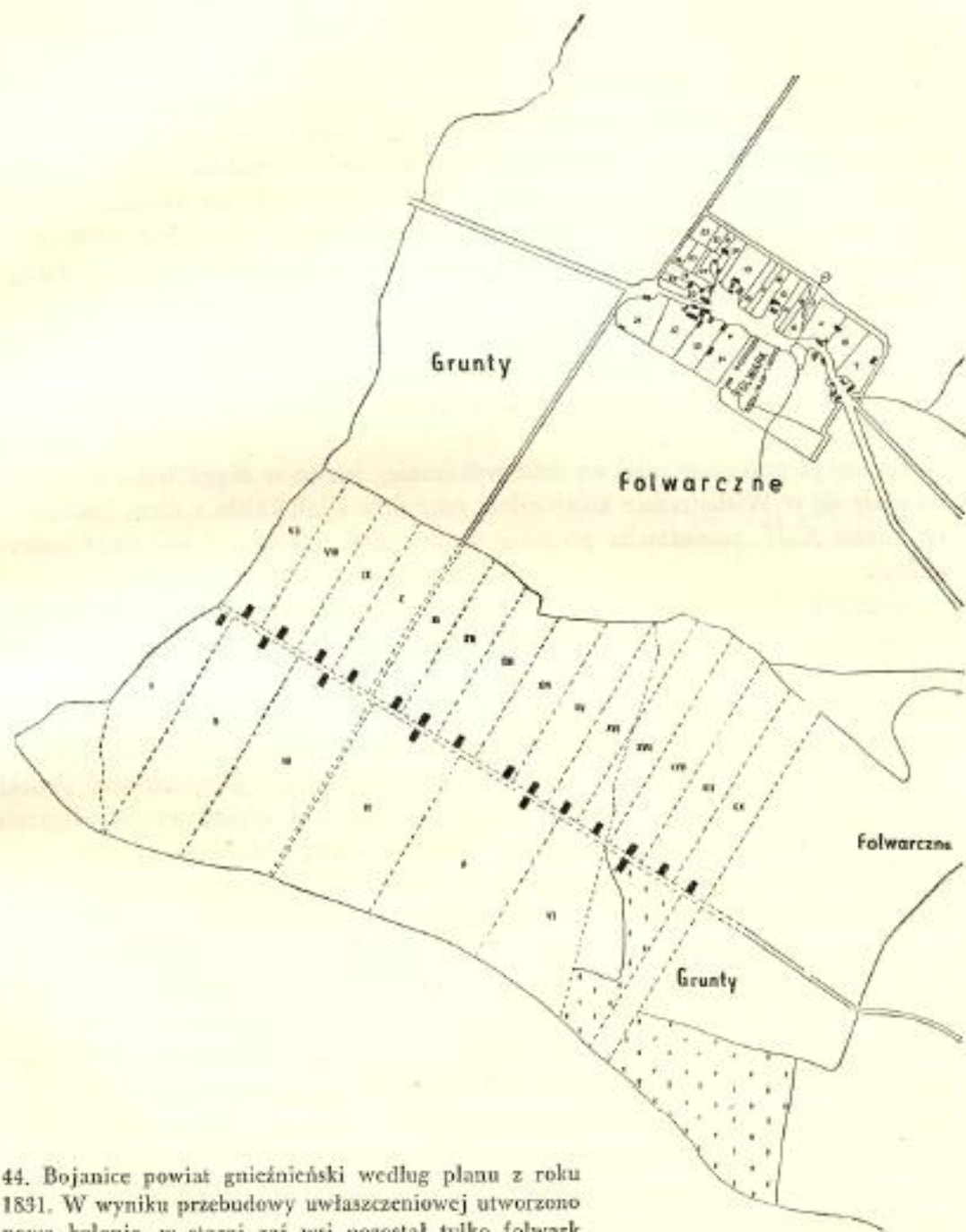

wieś rzędowa (sznurowa)

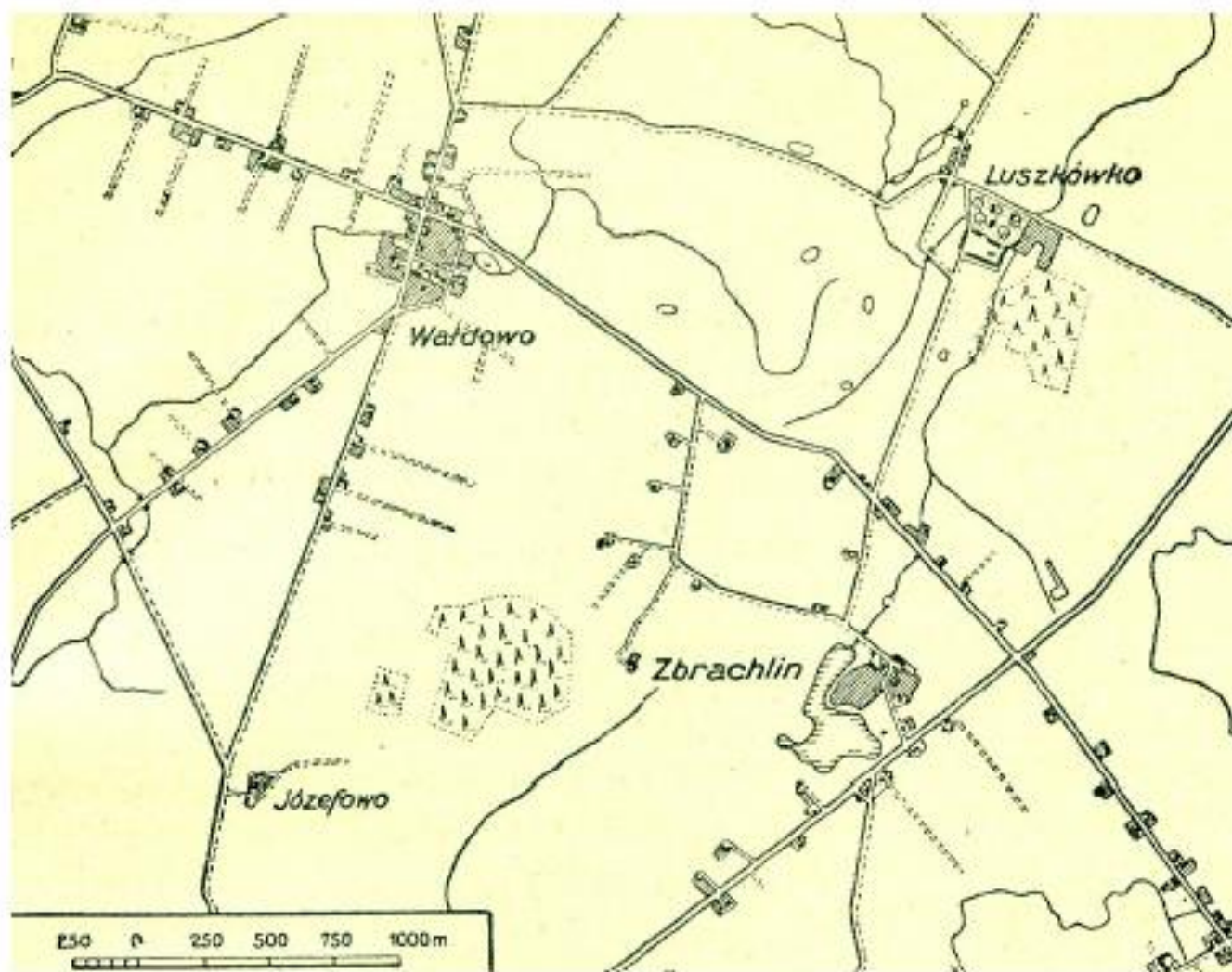

43. Wysoczka powiat wyrzyski według planu z roku 1827. Zanik dawnej wsi i folwarku w wyniku uwłaszczenia i przebudowy. Plan ukazuje dawny i nowy stan. Po uwłaszczeniu pozostał w „starej wsi” tylko folwark

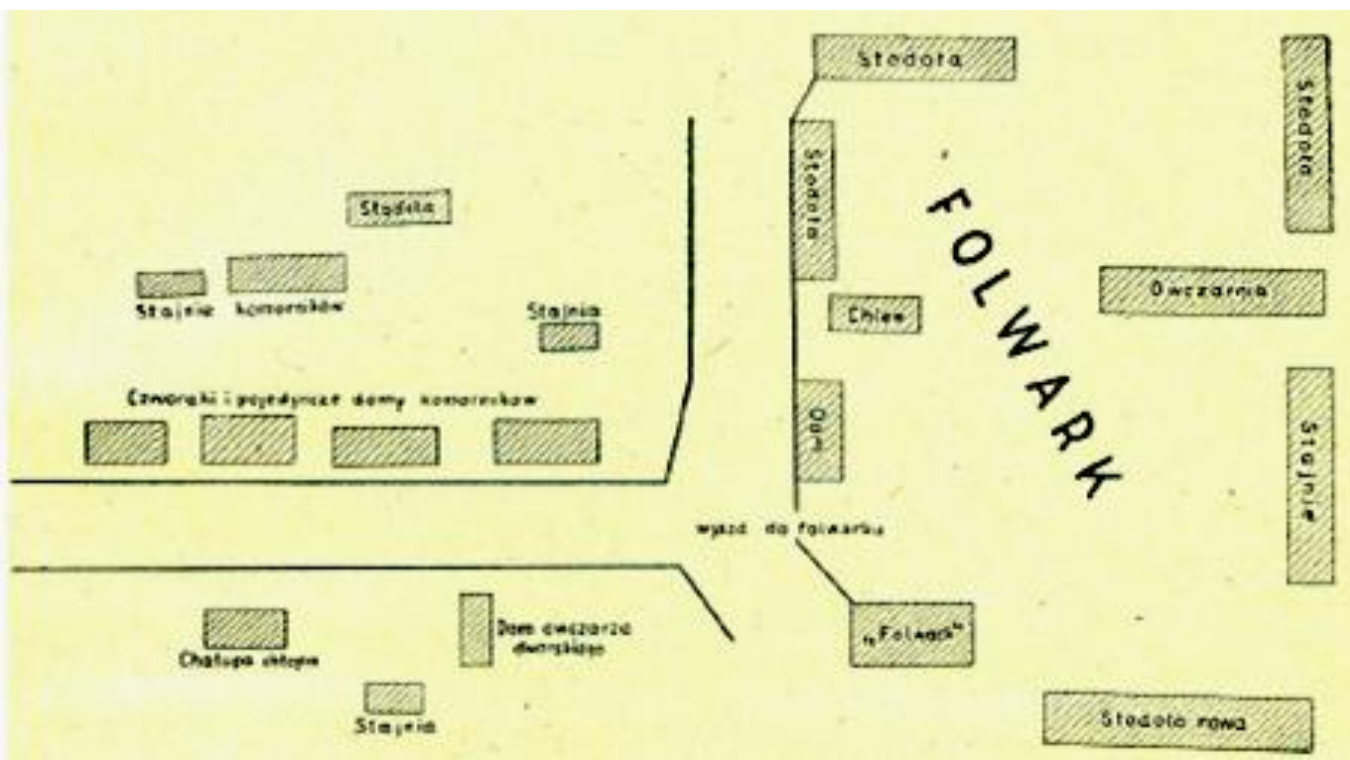
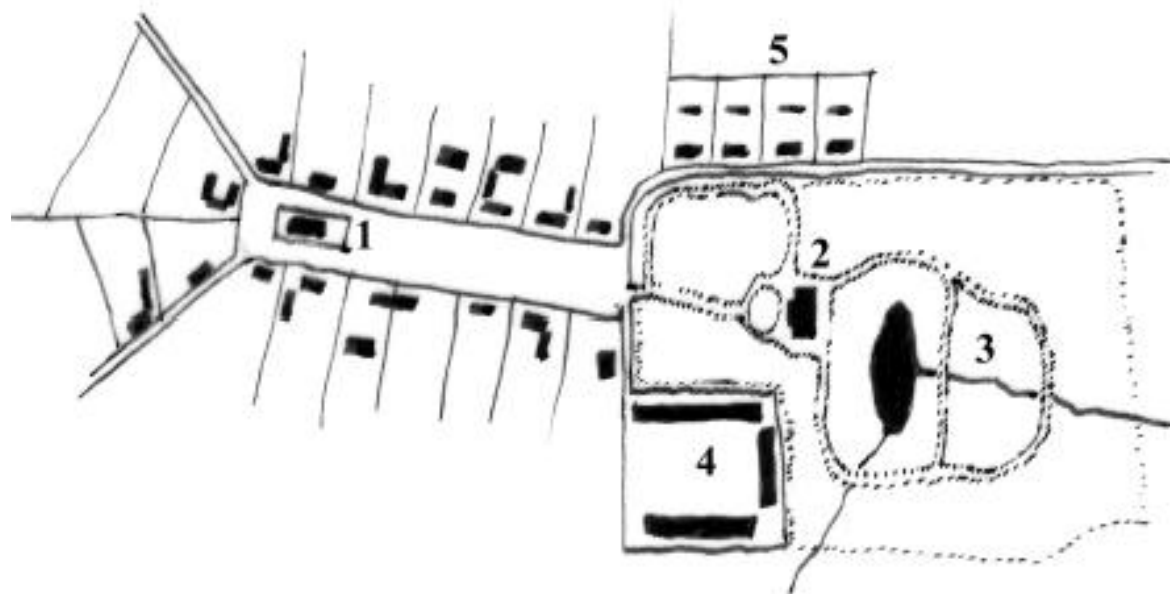

44. Bojanice powiat gnieźnieński według planu z roku 1831. W wyniku przebudowy uwłaszczeniowej utworzono nową kolonię, w starej zaś wsi pozostał tylko folwark

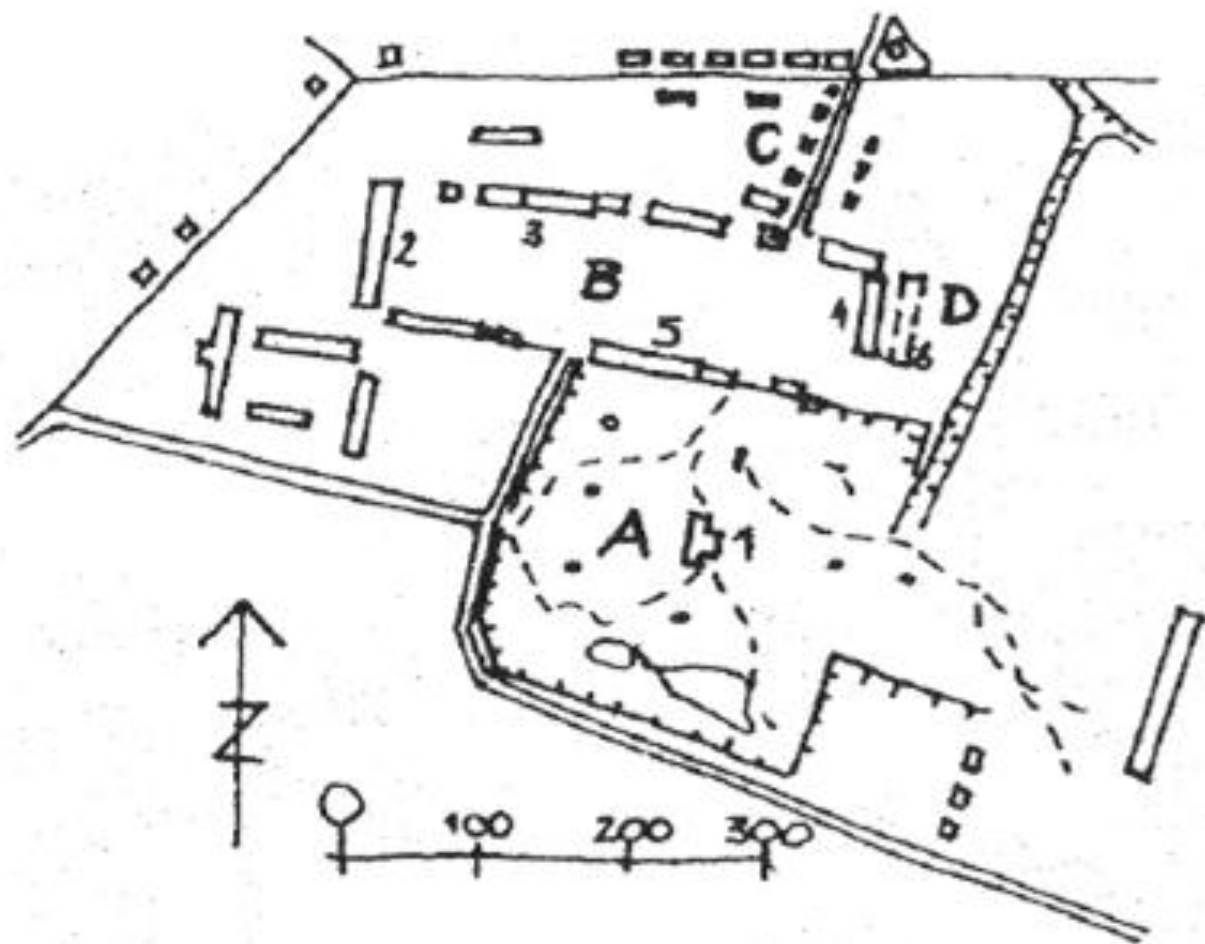
**Osiedla rozproszone – kolonizacja niemiecka w II połowie XIX w.
(Komisja Kolonizacyjna – 1886)**

Wielkopolska, Pomorze –
dwory w obrębie
zabudowań gospodarczych
Królestwo Polskie, Galicja –
dwór jako odrębna całość z
parkiem

Schemat rozplanowania zespołu dworsko - folwarcznego

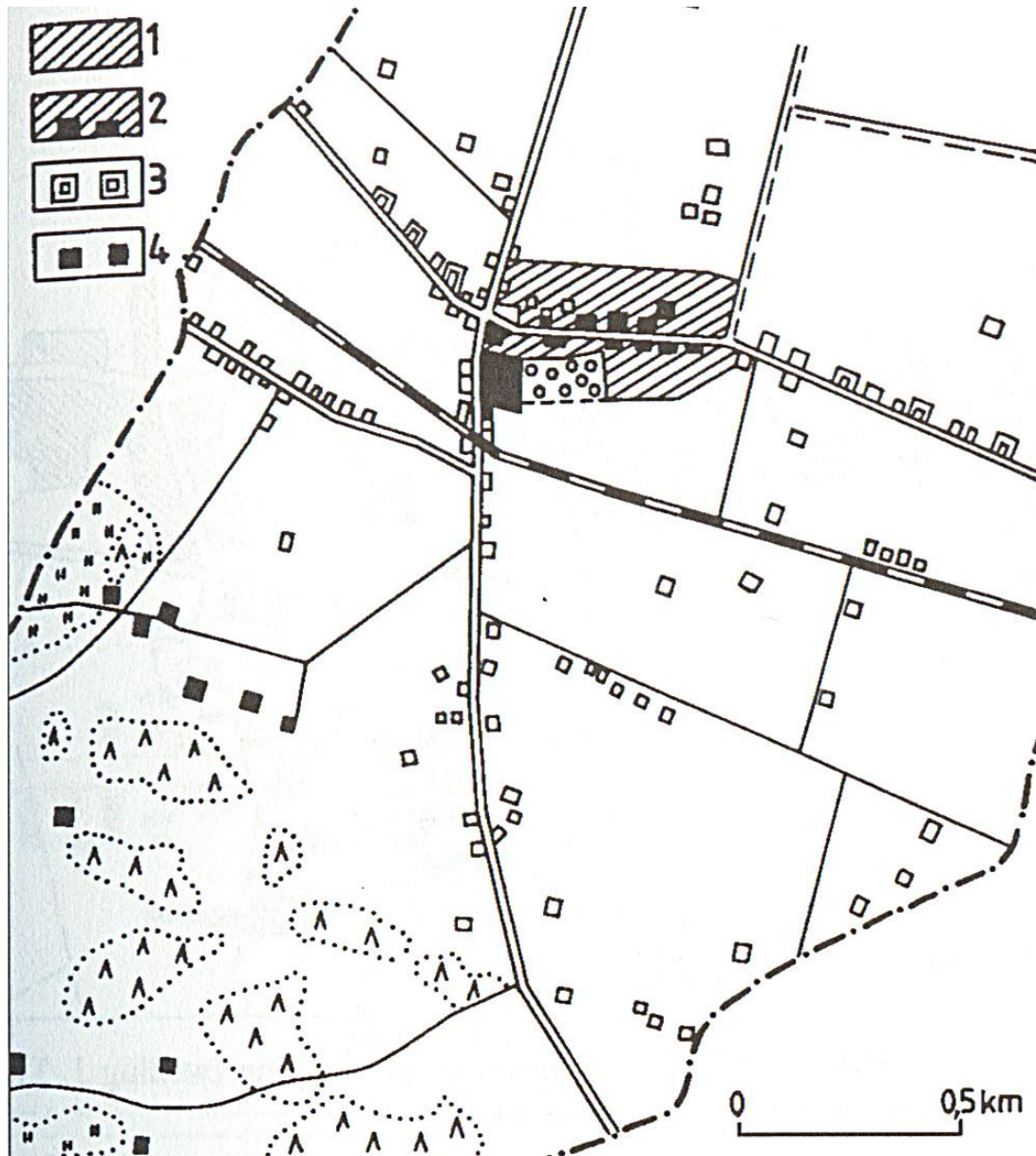

A – rezydencja z parkiem, B – podwórze gospodarcze,
C – kolonia mieszkalna, D – część przemysłowa

Okres międzywojenny

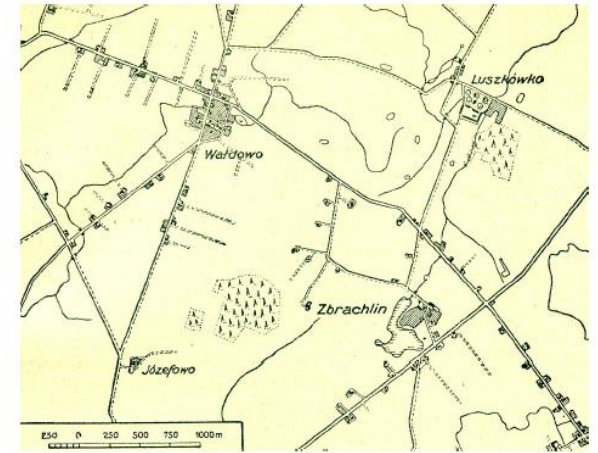
Reforma rolna ministra Poniatowskiego 1934-1937

- parcelacja majątków (w dobrach rządowych) kierowana przez wojewódzkie urzędy ziemskie lub Państwowy Bank Rolny; (częściowo spontaniczna, samorzutna)
- utworzenie nowych gospodarstw
- dodanie parcel do już istniejących gospodarstw
- nie tworzono dużych osiedli, lecz kolonie rozproszone lub usytuowane szeregowo wzdłuż dróg
- powtarzalny typ zabudowy – zagroda 3-budynkowa z podcieniowym domem, tzw. „poniatówki”

wieś rozproszona, parcelacyjna

Osiedla rozproszone – kolonizacja niemiecka w II połowie XIX w.
(Komisja Kolonizacyjna – 1886)

wieś rozproszona, parcelacyjna

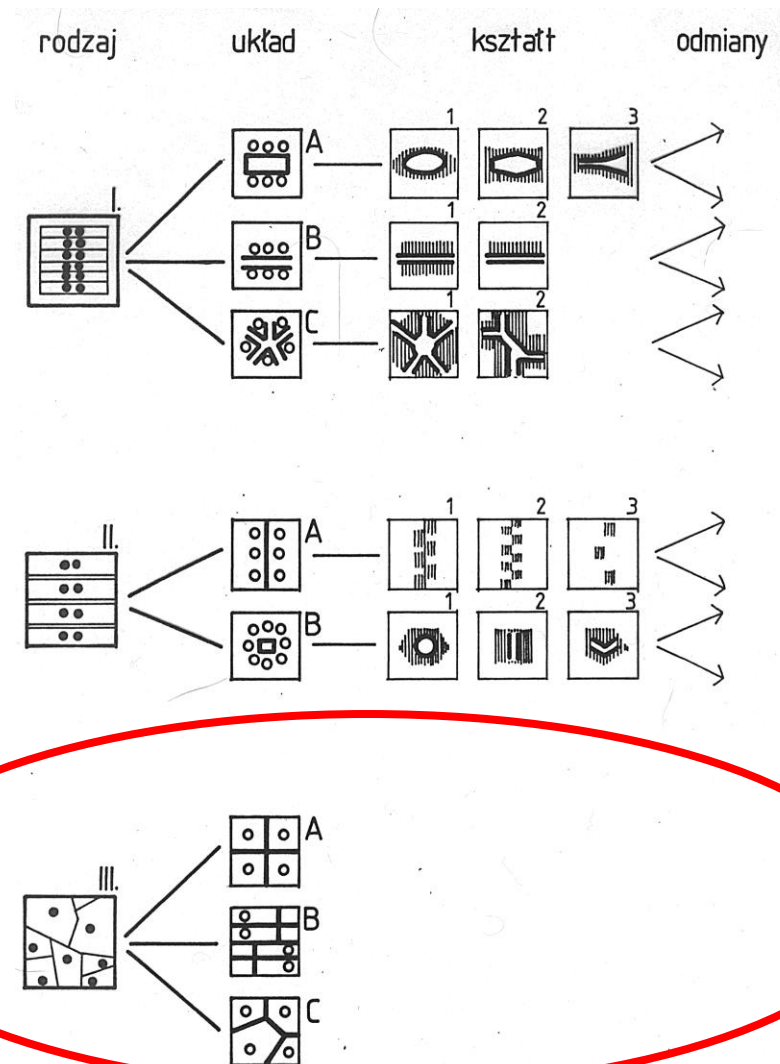
rozplanowanie wsi – historyczne typy rozplanowania

Rodzaj

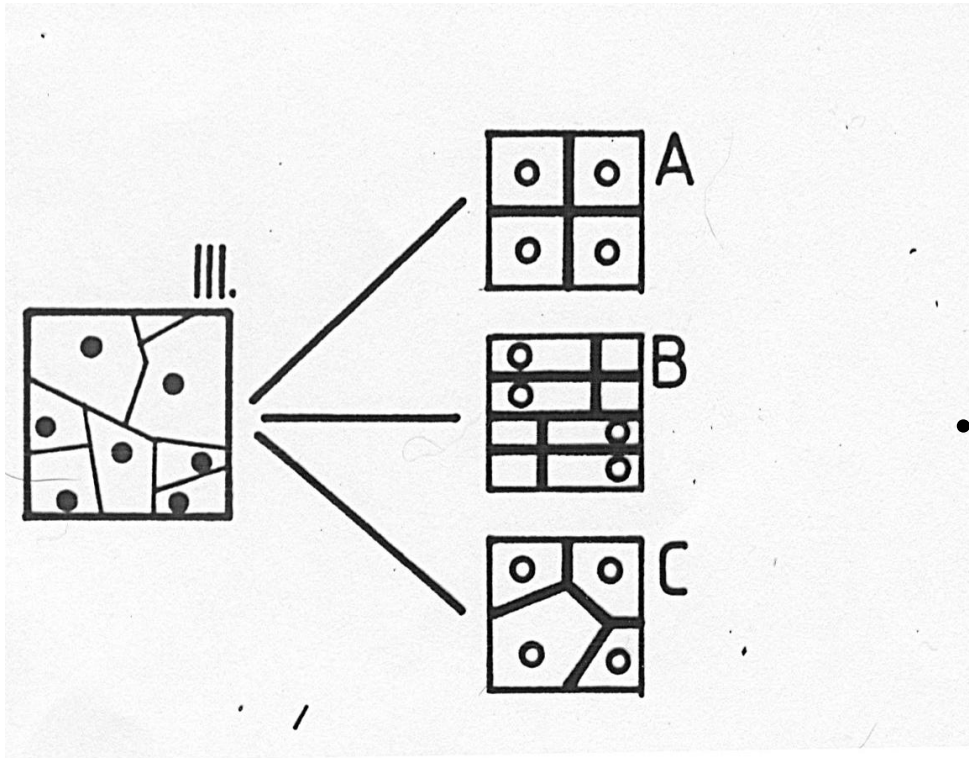
- wieś zwarta

- wieś skupiona

- wieś rozproszona

Formy rozplanowania w osadnictwie rozproszonym

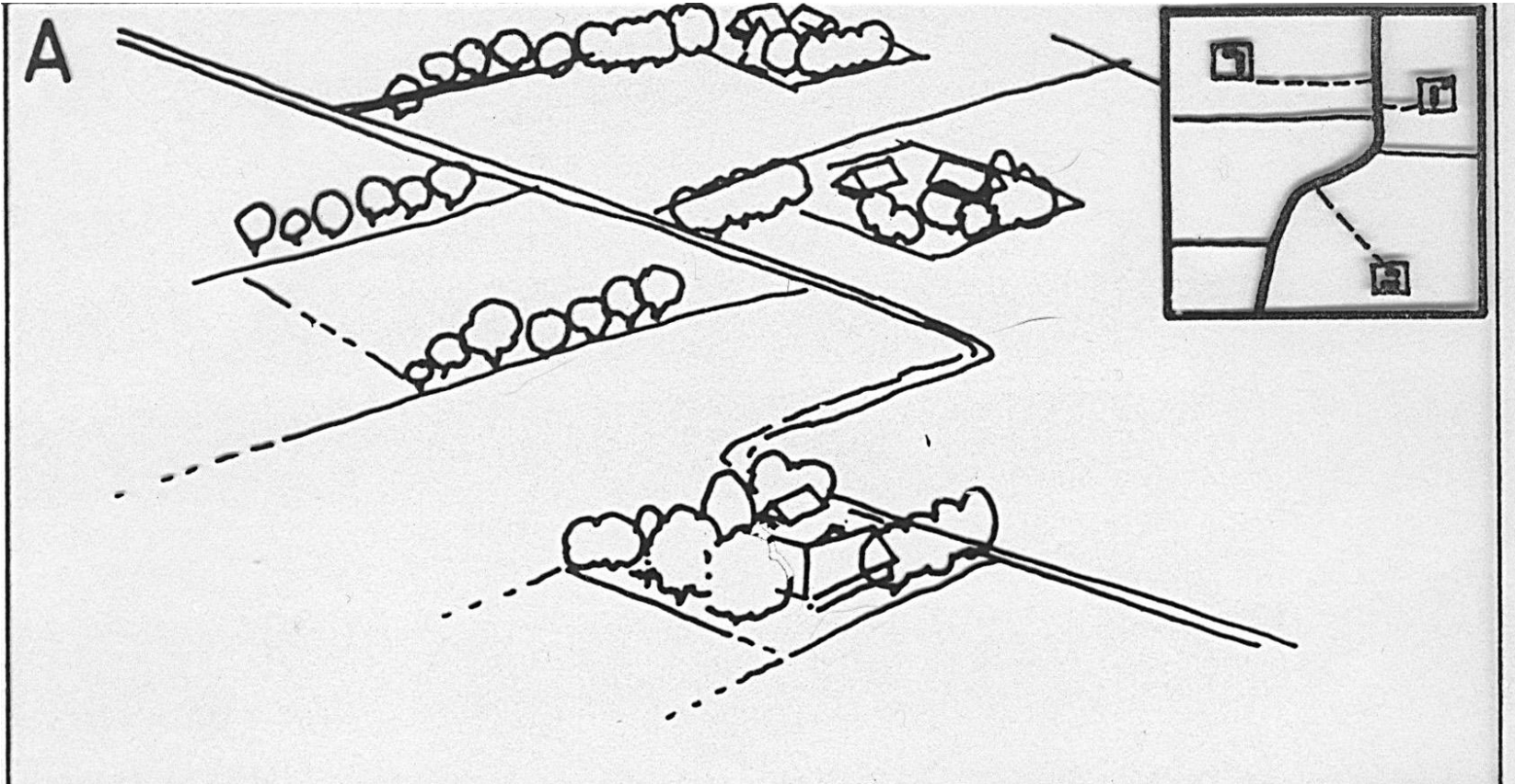

- układ blokowy

- układ liniowy (pasmowy)

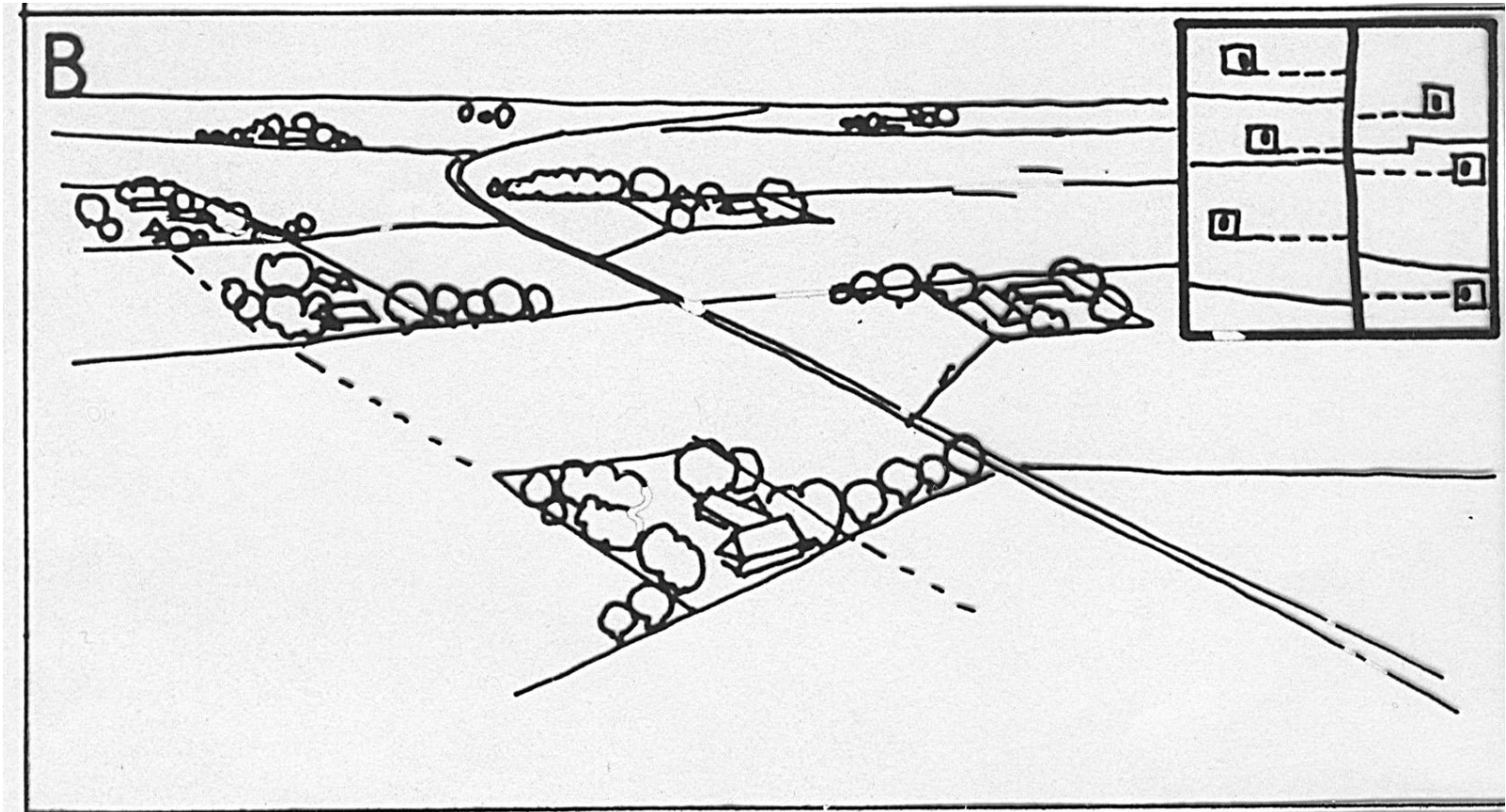
- układ nieregularny

osadnictwo rozproszone
układ blokowy

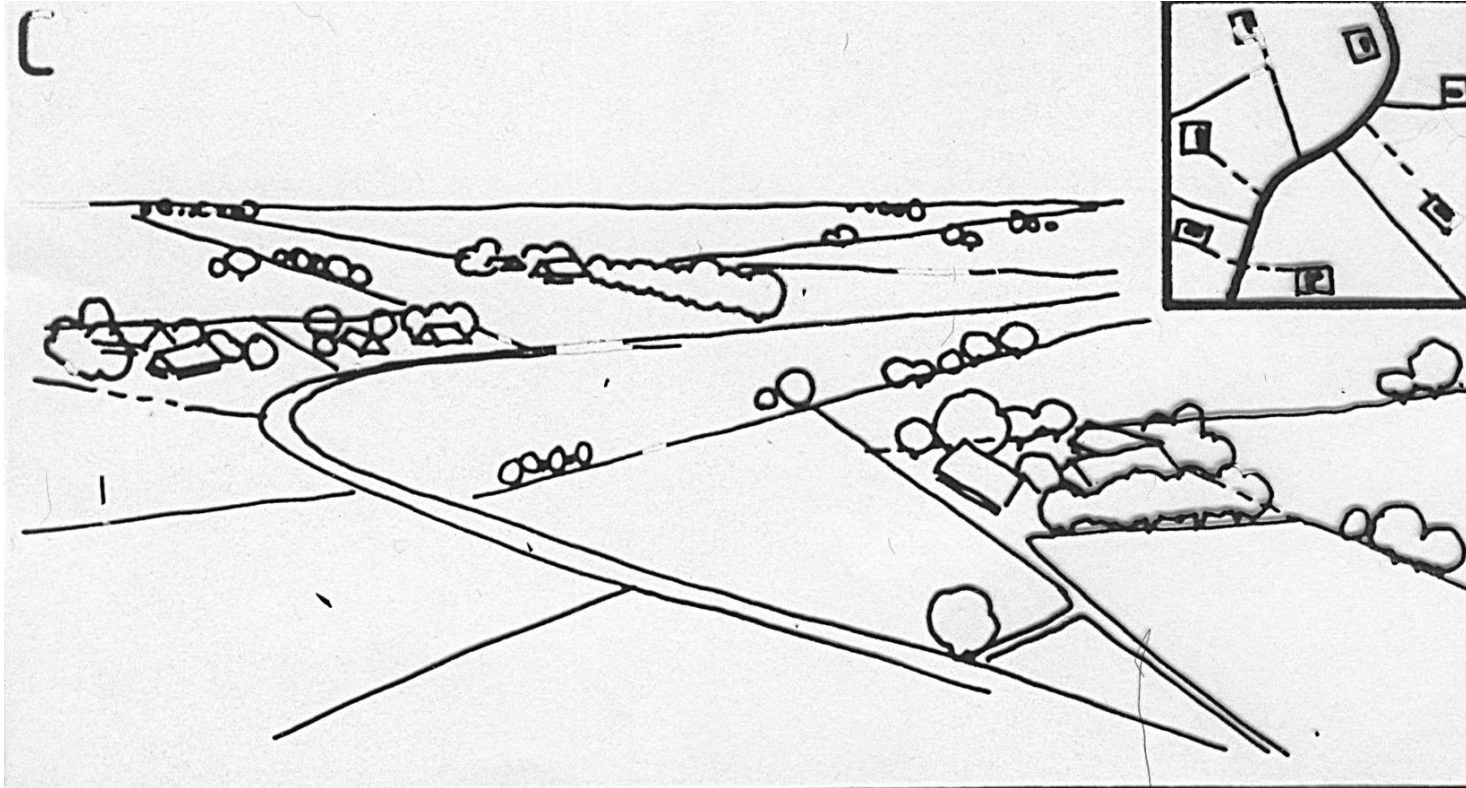
układ blokowy

osadnictwo rozproszone
układ liniowy (pasmowy)

układ liniowy

osadnictwo rozproszone
układ nieregularny

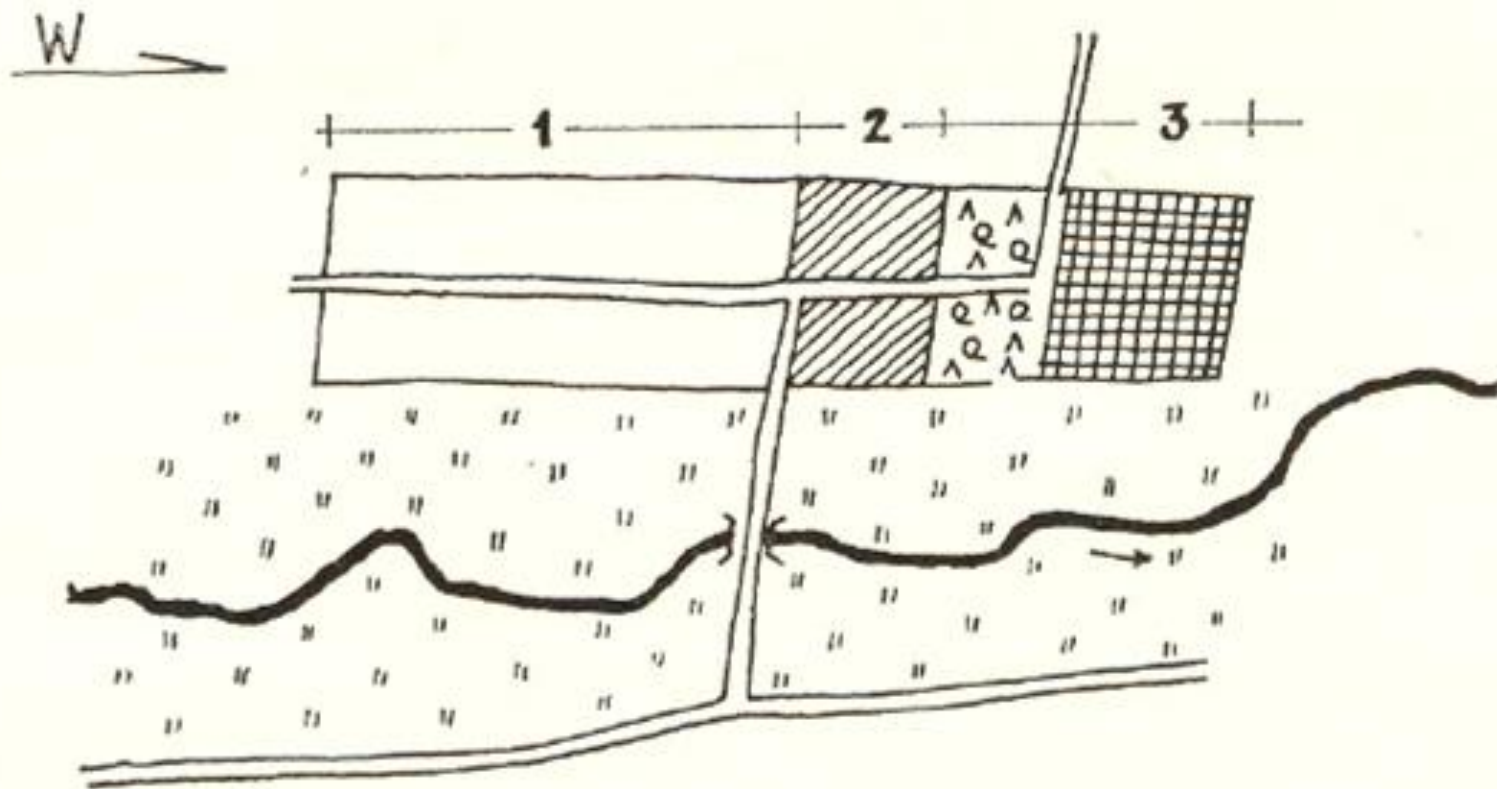

układ nieregularny

Przemiany po II wojnie światowej (wieś socjalistyczna)

- reforma rolna 1944 (PKWN) – **upaństwowienie i parcelacja majątków**
- powstanie Państwowych Gospodarstw Rolnych – **PGR**
- koncepcja planistyczna **osiedla uspołecznionego** – podział funkcjonalny na **ośrodek mieszkalny, ośrodek społeczny i ośrodek produkcyjny**

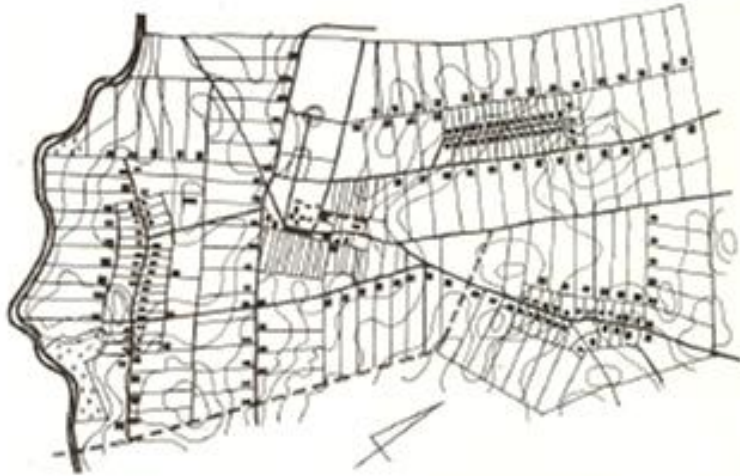
- **migracje ludności** na Ziemię Odzyskane Zachodnie i Północne (w ciągu kilku lat osadzono tu ok. 500 tys. rodzin na ok. 4 mln ha gruntów rolnych) – Akcja „Wisła” 1947-1950
- od 1956 intensywny, niekontrolowany indywidualny **ruch budowlany** – **zniekształcenie historycznych kształtów wsi**

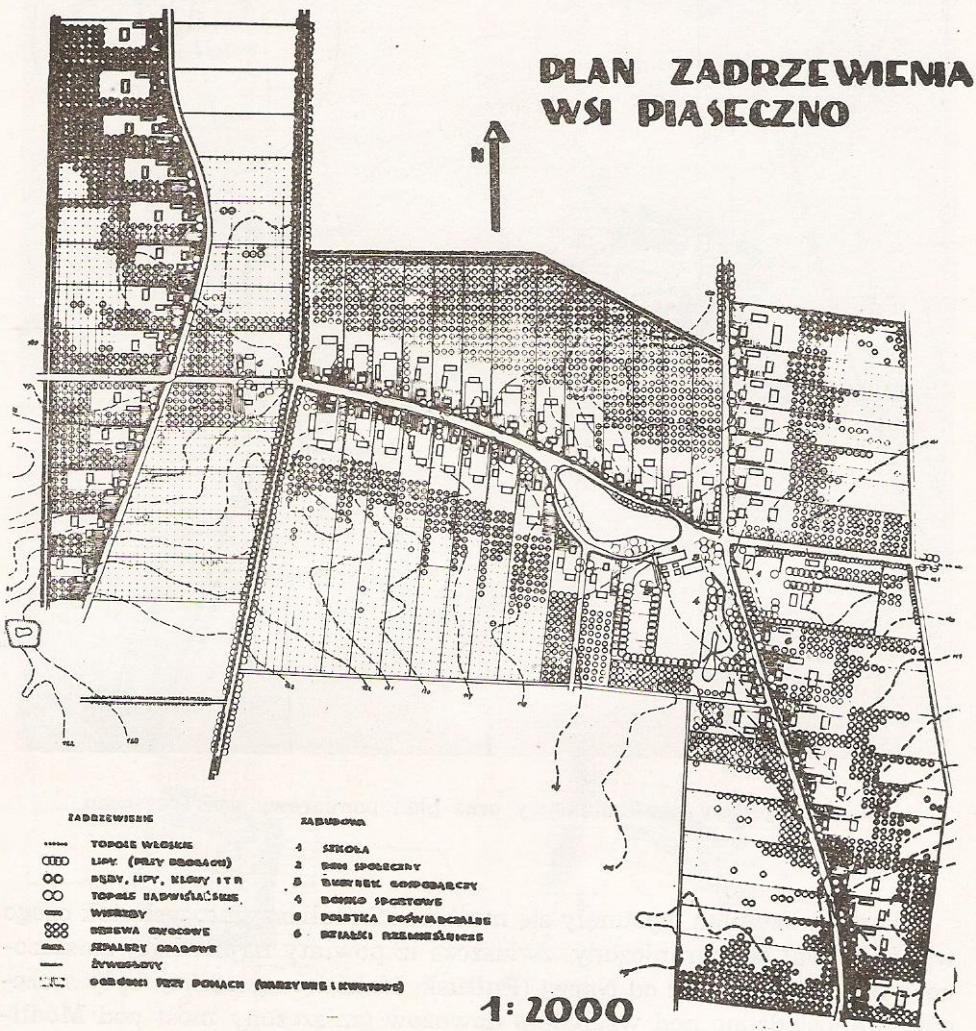

16. Schemat osiedla „ośrodkowego”, przystosowanego do gospodarki zespołowej

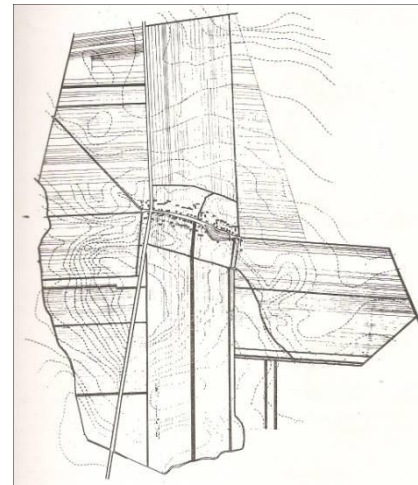
1 — ośrodek mieszkaniowy, 2 — ośrodek społeczny (usługowy), 3 — ośrodek gospodarczy (produkcyjny), W — kierunek wiatrów

Plany agromiasteczek

31. Plan zadrzewienia Piaseczna

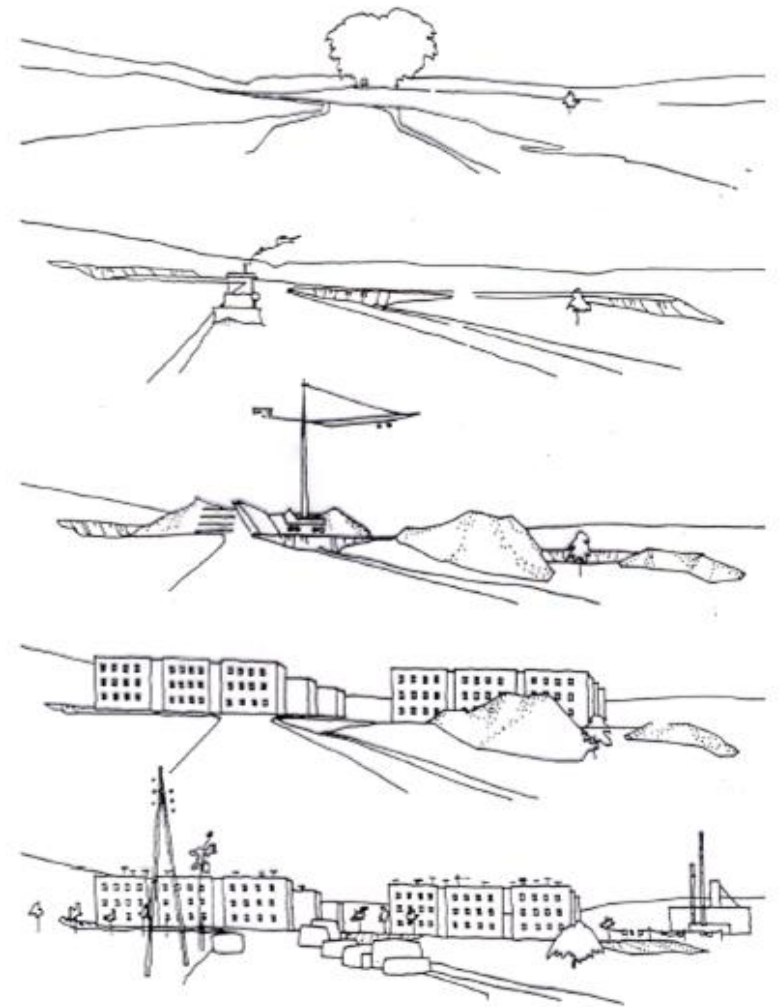

28. Plan obszaru gromady Piaseczno przed scaleniem

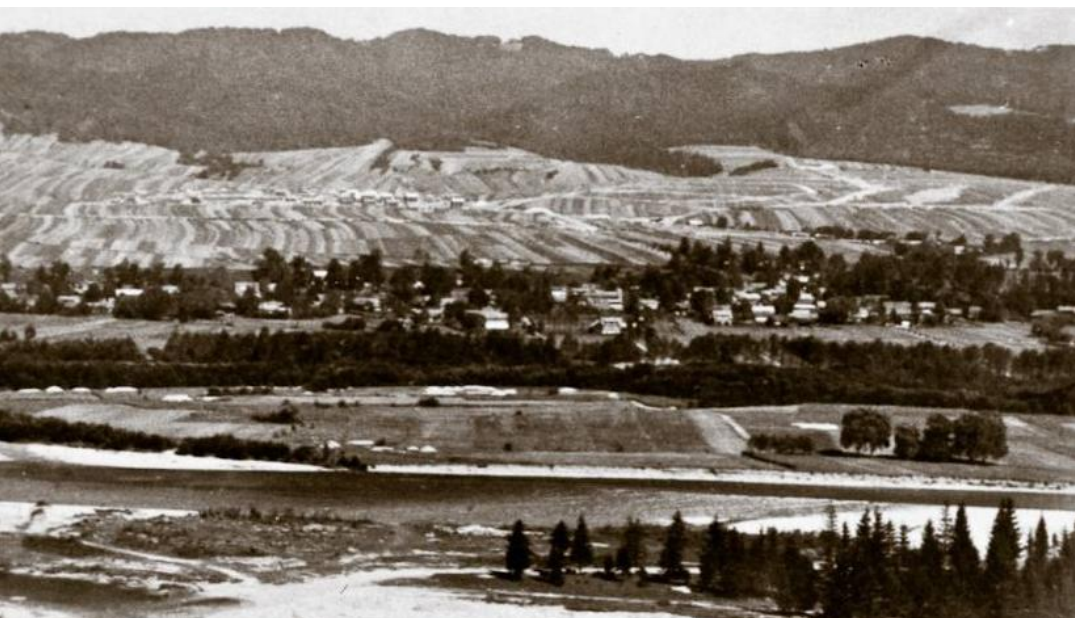
osiedla PGR-owskie

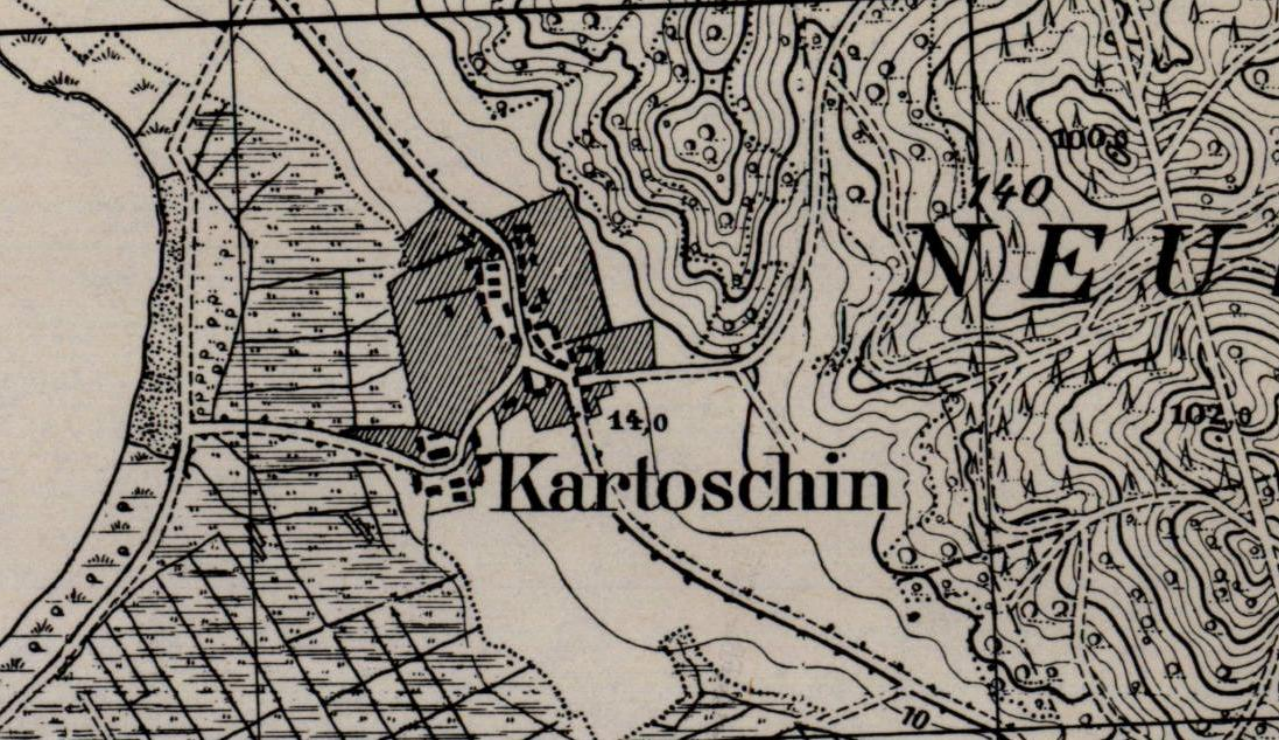
przykłady przebudowy wsi od II poł. XX w.

- Nowe Maniowy
- Odargowo
- osiedla rezydencjalne

Stare i Nowe Maniowy (1974)

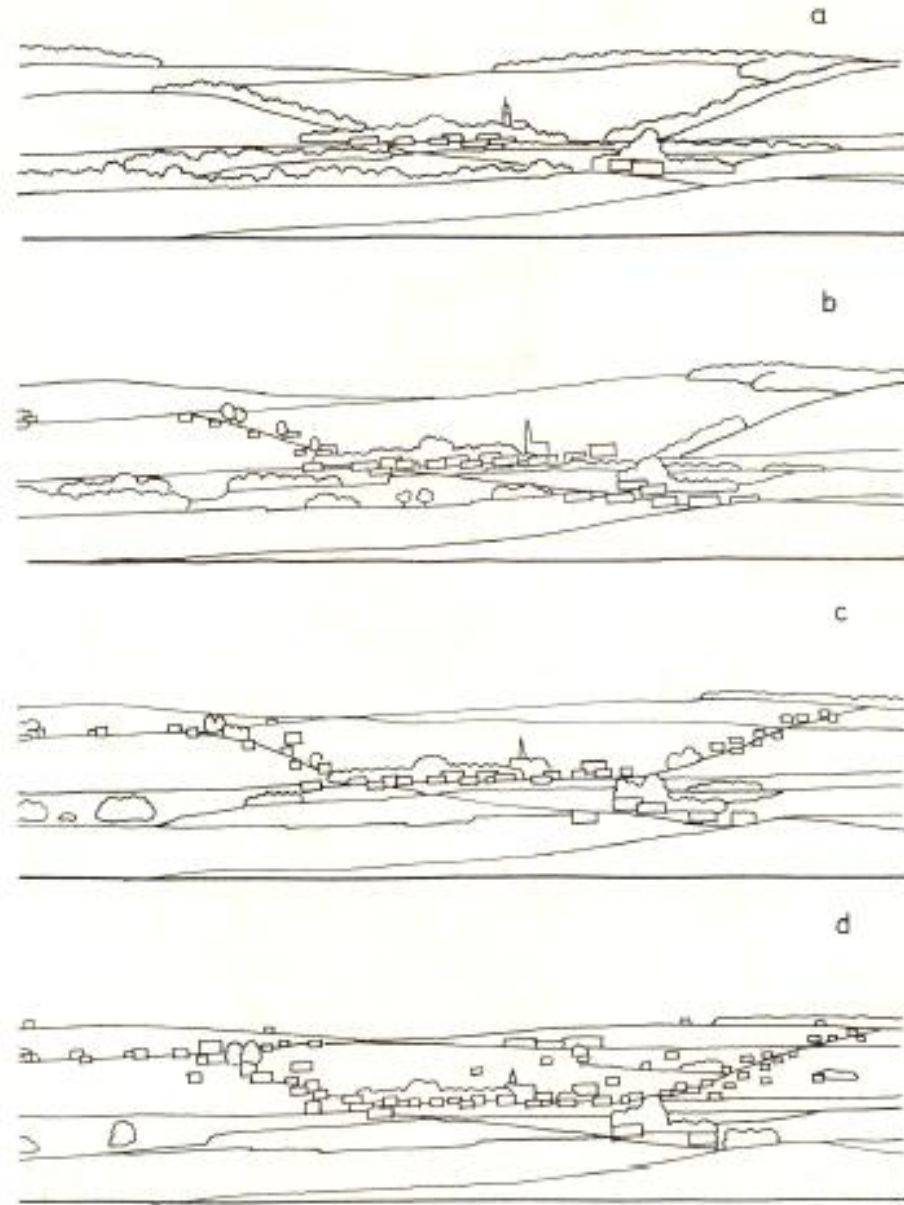
Karwieńskie Błota
żywiłowa przebudowa wsi
rolniczej na letniskową

Współczesne zagrożenia krajobrazu na obszarach wiejskich

- deformacja historycznego rozplanowania wsi, zarówno w wyniku niekontrolowanego rozwoju przestrzennego jak również złych decyzji planistycznych;
- parcelacja i sprzedaż gruntów rolnych w związku z rozwojem podmiejskich osiedli mieszkaniowych, a także zapotrzebowaniem na działki letniskowe (nowe podziały własnościowe, zmiana sposobu użytkowania gruntów);
- zubożenie i ujednolicenie krajobrazu w wyniku nowoczesnej produkcji rolnej – wycinanie zadrzewień śródpolnych i przydrożnych, zasypywanie oczek wodnych;
- dewastacja zabytkowych obiektów architektonicznych i zespołów zabudowy wiejskiej, a także cennych zabytków archeologicznych;
- deformacja architektury wiejskiej - zanik zróżnicowania regionalnego i lokalnej tradycji budowlanej, przenoszenie na wieś miejskich wzorców architektonicznych

- utrata krajobrazów otwartych
- nowa infrastruktura
- żywiołowe rozpraszanie zabudowy mieszkaniowej (indywidualna zabudowa samotnicza; indywidualna parcelacja; osiedla developerskie)
- „dywanowa” zabudowa mieszkaniowa

Rys. 105. Przekształcenia wsi w krajobraz zurbanizowany. Kolejne etapy rozwoju: a — stan ok. 1850 r.; b — stan ok. 1900 r.; c — stan ok. 1930 r.; d — stan ok. 1965 r. rys. J. Bogdanowski

